

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра політології

БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

Першого (бакалаврського) рівня освіти

на тему:

**“Україна в класичних геополітичних
концепціях”**

Виконав:

студент IV курсу, групи П-41

спеціальності «Політологія»

Колижнюк Роман Андрійович

Науковий керівник: Ломака І. І.

Рецензент: Липчук О. І.

Івано-Франківськ - 2024

Зміст

Стор.

Вступ	3
Розділ 1. Геополітичні концепції XX століття.	7
Розділ 2. Україна в теоріях геополітики: суб'єкт чи об'єкт.	23
Розділ 3. Перспективи України як реального геополітичного гравця	40
Висновок	56
Список використаної літератури	59

Вступ

Актуальність даної теми дослідження пояснюється в першу чергу тим, що Україна займає особливе місце в класичних геополітичних концепціях. Така увага українських та зарубіжних вчених до місця України в світовому геополітичному просторі сама по собі закликає до детального дослідження та вивчення України як учасника геополітичних процесів.

Також актуальність теми даної роботи зумовлює те, що місце України в найбільш відомих геополітичних концепціях напряму пов'язане з визначенням геополітичної стратегії та тактики незалежної української держави на сучасному етапі. Як відомо, Україна до цього часу ще не визначилася зі своїми геополітичними пріоритетами, і це створює напруженість як у внутрішній, так і зовнішній політиці нашої держави. Незважаючи на те, що Україна на початку своєї незалежності була визнана більшістю держав світу та отримала можливість самостійно розвиватися, не будучи при цьому частиною якої-небудь політичної системи, яка б визискувала з України її можливості, все одно існують певні проблеми, які необхідно було вирішити ще на початку існування України як незалежної держави, але, на жаль, вони не вирішені навіть до цієї пори. Звичайно ж, більшою мірою напруга спостерігається в зовнішньополітичній сфері, оскільки сучасні потужні держави, які є активними геополітичними гравцями на міжнародній арені, тиснуть на Україну з намірами втягнути молоду державу з невизначеним геополітичним курсом у сферу свого впливу. В деяких аспектах, зокрема енергетичному та інформаційному виникає справжня загроза незалежності України. Також слід враховувати і те, що найбільш актуальним на сьогодні процесом, в який зараз втягнуті й українське суспільство та держава, є глобалізація. Вона не тільки змінює уявлення про економічні, соціальні та культурні відносини, але й змушує переглянути геополітичні стратегії української держави. Держава уже не може вибудовуватися на ідеї завоювання територій, що містять велику кількість ресурсів, а повинна шукати шляхи так позиціонувати

власне суспільство, щоб вигідно включитися в структурований світовий простір. Таким чином, складність зовнішньополітичної ситуації, в якій на сучасному етапі опинилася Україна, а саме – неможливість однозначного вибору між Заходом та Сходом, і відповідно, певний тиск на нашу державу з обох сторін, зайвий раз підкреслює всю важливість детального дослідження місця України в класичних геополітичних дослідженнях з метою розроблення системи певних заходів для реалізації нашого геополітичного потенціалу на міжнародній арені. Відповідно, багатостороннє та детальне дослідження науково-дослідницької спадщини авторитетних вчених-геополітиків є для нас надзвичайно важливим і навіть необхідним.

Практика розробки теоретичних геополітичних проектів з наступних їх втіленням у життя уже була використана багатьма впливовими країнами, зокрема Сполученими Штатами та Великою Британією. Концепція «американської переваги» Збігнева Бжезінського активно використовується у американській зовнішній політиці з 70-х років XX століття. Великобританія ж довгий час використовувала концепцію «морської могутності», висунуту та обґрунтовану Альфредом Мехеном. Цю ж концепцію свого часу використовувала і Німеччина. Приклади цих держав стверджують позитивність розробки та використання геополітичних проектів. Тому для української науки було б доцільно цілеспрямовано взятися за дану проблему, дослідити практику втілення в життя теоретичних проектів геополітики, оскільки для сучасної української держави це принесло б відповідні позитивні результати. Проблема полягає в тому, що неможливо втілити навіть вже розроблений геополітичний проект, якщо серед державного-політичного керівництва немає єдності по відношенню до цього проекту.

Що стосується *стану наукової розробки* даної теми, то існують певні труднощі, пов'язані з даною проблемою, зокрема неоднозначність оцінки того місця, яке Україна займає в класичних концепціях геополітики, різне трактування та розуміння міркувань авторитетних вчених-геополітиків з приводу України тощо. Але все ж таки існує значний науковий доробок у даній сфері дослідження. Тема даного дослідження структурно входить одразу до двох наукових напрямів – «Міжнародні

відносини» та «Геополітична стратегія та тактика України», оскільки вона визначає з одного боку, яке місце займає Україна по відношенню до інших держав, а з другого – дозволяє на основі теоретичних розробок визначити, якими ж мають бути реальні кроки незалежної України на міжнародній політичній сцені. На сучасному етапі даною проблемою – місцем України в класичних геополітичних концепціях займалися такі вчені, як З. Бжезінський [1, 2, 19, 20], С. Хантінгтон [12], Г. Кіссінджер [9], російські дослідники геополітичної структури сучасного світу А. Дугін [5, 6] та К. Гаджиев [3, 56], а також українські вчені В. Сіденко [45], М. Шевченко [50], О.Паламарчук [37], М.Малуха [35], В. Мадіссон [59], В. Шахов [59] тощо. Інтерес українських та зарубіжних вчених до визначення місця та ролі України в класичних геополітичних концепціях пояснюється в першу чергу тим, що Україна знаходиться на перехресті різних культур та цивілізацій (західної, православної та мусульманської), має доступ до різноманітних ресурсів (корисних копалин, родючих ґрунтів тощо), має вихід до моря, є великою європейською державою (найбільшою за площею та однією з найбільших за кількістю населення) та врешті-решт тим, що вона в силу вищезгаданих переваг має можливість здійснювати активну міжнародну політику для забезпечення своїх інтересів. Доволі складне міжнародне становище, в якому на сучасному етапі перебуває Україна, зумовлює особливу зацікавленість даною темою українських дослідників, метою яких є розроблення та подання геополітичної концепції, яка б представляла та захищала національні інтереси України.

Метою даної бакалаврської роботи є визначення того, яке місце посідає та яку роль відіграє Україна в класичних геополітичних концепціях ХХ століття.

Основними завданнями роботи є детальний розгляд, аналіз та оцінка геополітичних концепцій ХХ століття, визначення, чим саме є Україна в теоріях геополітики – суб'єктом чи об'єктом геополітичних відносин, та визначення можливостей та перспектив України як реального геополітичного гравця на міжнародній сцені.

Об'єктом дослідження у даній бакалаврській роботі виступає власне Україна разом з її кордонами та положенням у світовому геополітичному просторі, а

предметом – те місце, яке займає, і та роль, яку відіграє Україна в концепціях геополітики XX століття. Слід зауважити, що в багатьох геополітичних теоріях Україна розглядається не як незалежна держава, а як просто територія, або автономне утворення в складі сусідньої держави (Росії або Польщі). Це пояснюється в першу чергу тим, що автори даних концепцій орієнтувалися на ту політичну ситуацію, в якій Україна перебувала до 1991 року, тобто на ситуацію, в якій український народ не мав своєї власної держави, а територія сучасної України була розділена між сусідніми державами. Також слід сказати, що деякі сучасні російські автори у своїх геополітичних концепціях теж не завжди передбачають існування незалежної української держави, при цьому розробляючи та активно пропагуючи ідею об'єднання України з Росією, обґрунтовуючи та подаючи це як утворення «спільного ринку», «союз братніх народів» тощо. В таких випадках увага акцентується на тому, що Україна та Росія мають дуже довгу спільну історію, яка є взаємно переплетена і загалом налічує понад 300 років, і протягом всього цього часу ці дві держави здійснювали єдину внутрішню та зовнішню політику. У таких теоріях територія України та її окремих частин (зокрема, Криму) виступає як сфера інтересів Росії.

До **методологічної бази** даної бакалаврської роботи відносяться наступні методи, які були використані при виконанні завдань курсової роботи:

- *структурно-функціональний метод*
- *порівняльний метод*
- *історичний метод*

Структуру даної бакалаврської роботи складають вступ, три розділи та висновок загальним обсягом 49 сторінок, а також список використаної літератури (69 одиниць літератури).

Розділ 1.

Геополітичні концепції ХХ століття

Говорячи про геополітичні концепції, само собою зрозуміло, що маються на увазі лише ті концепції, які є логічно та методологічно завершеними теоріями і які представляють собою цінність для політичної науки. До таких концепцій відносяться ідеї мислителів ХХ століття – К. Хаусхофера, Н. Спайкмена, Ф. Ратцеля, Р. Челлена, Г. Маккіндера, С. Хантінгтона, З. Бжезінського та інших. Ці концепції визнано класичними у зв'язку з їх науковою аргументацією та обґрунтованістю. В даній роботі ми будемо спиратися на ці концепції, оскільки вони найбільш об'єктивно відображають геополітичну традицію ХХ століття, внесок геополітики у діяльність суб'єктів політики на міжнародній арені. У всіх вищезазначених концепціях Україна займає певне місце, і для адекватного аналізу ролі та місця України у геополітичних теоріях необхідно розглянути власне ці теорії у їх основі.

Розпочинаючи мову про геополітичні теорії, слід спочатку дати визначення, що ж таке геополітика в цілому. **Геополітика** (грец. ge – земля і politike – політика) – це політологічна концепція, що вбачає в політиці якоїсь держави визначальну роль географічних чинників (просторове розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.) [54, с. 514].

Геополітична концепція Ф. Ратцеля.

Фрідріх Ратцель (1844-1904 рр.) – німецький географ, етнолог та соціолог, один із «батьків» геополітики. Його основні праці: «Закони просторового розвитку держави», «Політична географія», «Море як джерело могутності народів». Ф. Ратцель розглядав існуючі держави як біологічні організми. На його думку клімат, якість ґрунтів, культура населення мають прямий вплив на розвиток держави. Простір зростає разом із зростанням культури держави. Ратцель виходив з ідеї того, що держава представляє собою організм, який народжується, росте, розвивається,

старіє та помирає; закони цього розвитку залежать від географічних факторів. Ф. Ратцель вказує на те, що ріст держав відбувається за рахунок поглинання більшими державами менших. Усі держави, для зміцнення свого ресурсного потенціалу та укріплення впливу на міжнародній арені, намагаються встановити контроль над береговими лініями, руслами річок, рівнинами і районами, багатими на корисні копалини. Він висунув ідею про те, що континентальні морські держави протистоять світовим центрам [6, с. 36]. Україна в геополітичній концепції Ф. Ратцеля відноситься до континентальних морських держав, оскільки вона розташована на континенті Євразія, у самому центрі Європи, та має вільний вихід до Чорного та Азовського морів.

Геополітичні ідеї Р. Челлена.

Рудольф Юхан Челлен (1864-1922 рр.) – шведський соціолог і політолог, поряд з Ф. Ратцелем один із засновників геополітичного напрямку в політичній науці, автор терміну «геополітика». Його основні праці: «Держава як форма життя», «Нарис системи політики», «Швеція», «Сучасні великі держави», «Сучасні держави і світові кризи», «Політичні проблеми Світової війни». Р. Челлен виділяв у політичній науці такі галузі: кратополітика, етнополітика, соціополітика, екополітика, геополітика. Геополітика в свою чергу складається з таких трьох елементів: 1) топополітика – наука про становище держави у світі; 2) морфополітика – наука про державні кордони, прикордонний терен держави; 3) фізіполітика – наука про природні багатства держави. На наукову діяльність Челлена великий вплив здійснили роботи Ф. Ратцеля [6, с. 39].

Концепція «морської могутності» А. Мехена.

Альфред Тайєр Мехен (1840-1914 рр.) – американський військово-морський теоретик й історик, контр-адмірал військово-морського флоту США, один із засновників геополітики. Його основні праці: «Вплив морської могутності на історію 1660-1783 рр.», «Інтерес Америки до морської могутності: сьогоднішнє і майбутнє», «Життя Нельсона: Втілення морської могутності Великобританії», «Вплив морської могутності на Французьку революцію». Основні положення його теорії полягають в тому, що він пропагував ідею «морської могутності» як

визначального чинника у політиці великих держав. Відштовхуючись від успіхів Англії в епоху вітрильного флоту, Мехен проаналізував причини, що привели Англію до перемоги і оголосив їх необхідними і достатніми [60, с. 56]. Виділивши головні, з його точки зору, фактори, Мехен зводить їх до кількох головних принципів, доводячи, що решта історичних явищ по відношенню до морської могутності є другорядними.

1. Море не бар'єр, а дорога. Всякий, хто розглядає море як засіб ізоляції, як дуже широкий «кріпосний рів» між собою і сусідом, врешті-решт виявляє, що сусід вже поставив море собі на службу. Тобто ізоляціоніст незмінно програє, оскільки добровільно віддає всі вигоди тому, хто бачить в морі засіб обміну.

2. Володіння морем вирішує справу. Починаючи від Пунічних воєн, за Мехеном, той, хто володів морем, був здатний не лише брати перемоги, але і користуватися їх плодами, і як вища мета – створювати життєздатні світові імперії. За ним, Ганнібал, Олександр, Наполеон – приклади зворотнього. Тобто, не розуміючи важливості володіння морем, вони не утримали свої імперії, незважаючи на воєнний талант.

3. Морська потужність – дорога до володіння морем. За Мехеном, вона полягає в свободі користування морем, і забороні користування ним для противника. Обидва завдання забезпечуються сильним флотом – в першу чергу військовим, але також і торгівельним.

4. Основа морської потужності – на суші. Як економіка, що підтримує флоти, так і бази, колонії і стратегічно важливі території – її необхідні складові. При цьому він, зокрема, постійно виступав за необхідність отримання морської потужності Сполученими Штатами, у тому числі повідомлення між двома океанами через Панамський канал (тоді ще не побудований).

5. Оборона своїх берегів починається біля берегів противника – вирішальний характер настання і глобальний характер війни.

6. Важливість «великої битви» – війна вирішується генеральною битвою.

7. Другорядний, невирішальний характер крейсерської війни проти торгівлі.

Висновки Мехена:

- Суть війни полягає в боротьбі за морське панування
- Головна увага повинна приділятися лінійному флоту – який, у свою чергу, повинен прагнути знищити лінійний флот противника в одній генеральній битві. По Мехену, Трафальгарська битва вирішила результат Наполеонівських воєн.
- Потрібні свідомі, послідовні зусилля уряду в досягненні цієї мети як під час війни, так і до неї. Тобто, морська потужність має бути частиною великої політики.
- Якщо морське панування забезпечене (читати — лінійний флот противника знищений), то забезпечений і захист торгівлі.

Насправді ж французький флот у морській битві при Трафальгарі (1805 р.) був розбитий, але не був повністю знищений. Проте Мехен стверджує, що подальша блокада його в портах англійцями була наступальною дією, і дала той же ефект. Чому війна продовжувалася ще 10 років після цього, він не пояснює.

Торкаючись війни на комунікаціях, Мехен визнає, що повністю блокувати крейсери і приватири неможливо, і конвоювання все ж необхідне, але не за рахунок генеральної битви.

Теорія Мехена швидко знайшла визнання. У неї знайшлося немало прибічників, причому у вищих ешелонах влади. У вікторіанській Англії ця теорія стала офіційною точкою зору на майбутню морську війну. При цьому лорди адміралтейства охоче приймали принцип верховенства лінійного флоту, але повністю відмітали конвої для захисту торгівлі. У прямому протиріччі з Мехеном, вони заявляли, що перемога в генеральній битві сама по собі стане захистом, і зробить конвоювання непотрібним. Підводний човен був оголошений «не-англійською», «не-джентльменською» машиною, і лорди переконували себе і країну, що ніхто не вдасться до такої «варварської» зброї. Завзятість в цьому пункті коштувала торгівельному флоту Англії в Першій Світовій війні невиправдано великих втрат [60, с. 58].

Німеччина, що швидко озброювалася, теж розділяла погляди Мехена. Найвпливовішими прибічниками його теорії були морський міністр фон Тірпіц, і під

його впливом – кайзер Вільгельм II. Єдиною відмінністю від англійських поглядів було визнання факту, що Німеччина знаходиться в ролі наздоганяючої країни, і тому повинна прагнути розколоти англійський флот до генеральної битви, аби потім розбити його по частинах. Лише після того, як у 1916 році Ютландська битва між німецьким та англійським флотами не принесла рішучої перемоги нікому, Німеччина радикально поміняла морську стратегію. У Сполучених Штатах найвідомішим прибічником теорії «морської могутності» був президент Теодор Рузвельт, що особисто знав Мехена по лекціях у Військово-морському коледжі. Два його дітища — Панамський канал і Великий Білий флот — з'явилися в повній відповідності з поглядами Мехена. На початок війни у Військово-морському Комітеті США вважалося загальновизнаним, що, потужність флоту вимірюється числом і боєздатністю крупних бойових кораблів, а саме лінкорів.

Незважаючи на результати Ютландської битви, в міжвоєнний період морські держави не відмовилися від уявлення про великі кораблі як основу флоту. Лінкорам як і раніше приділялася головна увага. Так, в Англії на авіаносці дивилися лише як на засіб пошкодити, уповільнити лінкори противника, аби змусити їх до артилерійського бою. Німеччина, вимушена за умовами Версальського миру припинити будівництво лінійного флоту і розглядати майбутню війну лише малими та легкими силами, тим не менше зберегла мрію про важкий флот. Особисто Гітлер не надавав боротьбі на морі первинного значення, але військово-морське керівництво, і перш за все грос-адмірал Редер, захопилося за будівництво «великого флоту», як тільки Гітлер в 1935 році дав йому таку можливість. Італія, що традиційно відрізнялася швидкими кораблями, свідомо зосередилася на створенні лінкорів з швидкістю на 1-2 вузла вище британських і французьких, закинувши авіаносці і відсунувши на останнє місце підводні човни. Японія, слідуючи за останніми, довела ідею лінкора до крайнього вираження. Створені нею лінійні кораблі типа «Ямато» залишилися неперевершеними за розміром, калібром знарядь і товщиною броні.

Досвід Другої Світової війни виявив провідну роль підводних човнів і авіації, і змусив флоту перебудовуватися на ходу. Проте останнім і найнаполегливішим

прибічником ідей Мехена виявився Радянський Союз, точніше, особисто Сталін. Вже в післявоєнні роки, ігноруючи досвід війни, він наказав створити флот, в основі якого були б 5 лінкорів, так званий план «5-25-250». Втілення плану в життя припинилося лише із смертю Сталіна [60, с. 60].

Теорія Мехена породила багато послідовників. Намагання пристосувати її до сучасних умов не припиняються з моменту появи та опублікування цієї теорії. Хоча досвід двох світових воєн показав неспроможність принципів «великої битви» та «другорядності крейсерської війни», подібні дослідження продовжують розроблятися та публікуватися. Причина – прагнення створити струнку теорію і спокуса пояснити складне явище простими причинами.

У всіх «мехеністських» теорій, що існують на сьогоднішній день, є один спільний недолік – вони залишають частину фактів поза розглядом, і тому годяться лише як пояснення минулого, але зовсім не як інструмент геополітичного планування майбутнього [60, с. 63].

Концепція німецької геополітики К. Хаусхофера.

Карл Хаусхофер (1869-1946 рр.) – відомий німецький геополітик, географ і соціолог, основоположник німецької школи геополітики. Його основні праці: «Про геополітику: роботи різних років», «Кордони в їх географічному і політичному значенні», «Пан-ідеї в геополітиці», «Статус-кво і оновлення життя», «Континентальний блок: Центральна Європа – Євразія – Японія». У своїх працях він обґрунтував німецькі геополітичні інтереси міжвоєнного періоду. Фундаментом для ідей Хаусхофера було мальтузіанське поняття «життєвого простору», причому завдання кожної держави він вбачав в розширенні цього простору. Звідси виводилося поняття економічної самостійності та самодостатності (автаркія), культурної експансії та поглинення невеликих держав, які, будучи нездатними проводити самостійну зовнішню політику, лише дестабілізують міжнародні відносини. Ряд цих міркувань К. Хаусхофера був сприйнятий теоретиками нацизму. Він виділив три світових геополітичних регіони та їх центри: 1) Пан-Америка, центром якої є США; 2) Євро-Африка, де центром виступає Німеччина; 3) Пан-Азія, де провідну роль відіграє Японія [62, с. 53].

Концепція «Хартленда» Г. Маккіндера.

Гельмут Джон Маккіндер (1861-1947 рр.) – відомий британський географ і геополітик, засновник теорії «Хартленда». Його основні праці: «Британія та британське море», «Географічна вісь історії», «Демократичні ідеали та реальність», «Земна куля і досягнення миру». Часто вважається, що публікація праці Маккіндера «географічна вісь історії» у 1904 р. є безпосереднім початком геополітики як науки. В основу своєї геополітичної теорії Маккіндер поклав ідею існування Хартленда – «серцевини землі». Хартленд – це центральна частина Євразії, навколо якої розташовані внутрішня дуга (Європа – Аравія – Індокитай) і периферійна дуга (Америка – Африка – Океанія). Особливо варто відмітити, що до периферії Маккіндер відніс і Сполучені Штати Америки. Він вважав, що Хартленд має не тільки географічні, але й політичні особливості. Держави, які приєднуються до Хартленду, схильні до тоталітаризму. Він вважав, що найбільшою загрозою для демократії може бути союз Росії з Німеччиною. Для того, щоб не допустити цього союзу, демократичні держави Європи повинні об'єднатися для протистояння тоталітаризму. Г. Маккіндер, на відміну від більшості своїх сучасників (зокрема, А. Мехена), вважав, що земна твердь та сухопутна армія має більше значення для геополітичного положення держави, аніж море та морська могутність. Одразу після закінчення Першої світової війни він формулює таку думку: «Хто контролює Східну Європу, той командує Хартлендом. Хто контролює Хартленд, той командує Світовим островом (тобто Євразією та Африкою). Хто контролює Світовий острів, той командує світом» [64, с. 125].

Хартленд (від англ. Heartland — «серединна земля», «серцевинна земля») – масивна північно-східна частина Євразії, що обмежується з півдня і сходу гірськими системами, проте її кордони визначаються по-різному різними дослідниками. Є основним поняттям геополітичної концепції, що була озвучена 25 січня 1904 р. Гельмутом Джоном Маккіндером в доповіді Королівському географічному товариству Великої Британії і пізніше опублікована в знаменитій статті «Географічна вісь історії». Дана концепція стала відправною точкою для розвитку класичної західної геополітики і геостратегії. Проте сам термін «Хартленд» став

використовуватися в концепції починаючи з книги «Демократичні ідеали і реальність» (1919), замінивши визначення «вісь історії». «Віссю історії» (згодом Хартлендом) Г. Маккіндер позначив масивну північно-східну частину Євразії, загальною площею більше 50 млн км. кв., що спочатку майже повторювала контури водозбірного басейну Північного Льодовитого океану (окрім басейнів Білого і південно-західної частини Баренцева моря) і безстокового басейну центральної Євразії (у тому числі басейнів Каспійського і Аральського морей), а також приблизно співпадаючу з територією Російської імперії і Радянського Союзу. По південній частині протягнулися степові простори, де століттями існували сильні і мобільні кочові народи. Тепер ці простори контролює Росія. Хартленд не має зручних транспортних виходів в Світовий океан, за винятком практично постійно покритого льодом Північного Льодовитого океану. Він оточений приморськими територіями «внутрішнього півмісяця», що протягнулася від Західної Європи через Близький і Середній Схід, Індокитай до Північно-Східної Азії. Далі виділяється «зовнішній півмісяць» морських держав що включає обидві Америки, Австралію, Океанію, Африку на південь від Сахари, Британські острови і Японію [64, с. 129].

Г. Маккіндер надавав велику геополітичну значущість Хартленду не лише через його величезних запасів природних ресурсів, але переважно через його недоступність для основи могутності Великобританії і будь-якої іншої морської держави – військово-морського і торгівельного флотів. Відповідно він називав Хартленд «великою природною фортецею» людей суші. У цій «осьовій зоні» розташовується «осьова держава». На появі концепції зробив вплив і майже повний колоніальний розділ світу на початок XX століття, де Британська імперія мала свої володіння на «внутрішньому півмісяці» Євразія. Політичні сили «осі історії» і «внутрішнього півмісяця», з точки зору Г. Маккіндера, впродовж історії протистоять один одному і останні випробовують постійний натиск з боку перших (гуннів, монголів, турків, росіян і інших мешканців «осі»). Проте «колумбова епоха» домінування морських держав добігає кінця. Надалі геополітична роль Хартленда зростатиме у міру розвитку мережі трансконтинентальних залізниць, які складуть конкуренцію флотам морських держав і можуть привести до переваги

континентальних держав над морськими. Природний висновок, що для протистояння цьому натиску країнам «внутрішнього півмісяця» треба об'єднатися, можливо під егідою Британської імперії [6, с. 54].

У пізніших роботах Г. Маккіндера і в роботах його послідовників географічні кордони Хартленда дещо коректувалися. Зокрема, в роботі 1919 років був додатково введений східноєвропейський «стратегічний Хартленд», у територію якого були включені басейни Чорного (окрім Малої Азії) і Балтійського морей, оскільки ці моря пов'язані з океаном вузькими протоками і можуть знаходитися під контролем якої-небудь держави (Німеччини, Австро-Угорщини та ін.) На сході він межує з Хартлендом. Також Маккіндер відзначив, що Хартленд оточений важковизначуваними просторами з усіх боків окрім заходу, де він відкритий для взаємодії з країнами «внутрішнього півмісяця» (Західною Європою). Тому регіон Східної Європи набуває особливої значущості в світовій політиці. Саме тут можуть виникати або крупні конфлікти або розвиватися співпраця між Хартлендом і морськими державами. Хартленд більше не представлявся самостійною політичною силою, а ставав лише підсилювачем потужності держави, контролюючої Східну Європу. Але треба враховувати, що ця формула була багато в чому наслідком невизначеного політичного статусу Хартленда під час громадянської війни в Росії і іноземній інтервенції (у тому числі британською), а також Першої Світової війни, що лише закінчилася. Наслідком стала ідея створення бар'єру з нових слов'янських країн Східної Європи для запобігання об'єднанню сил стратегічного і східного хартлендів, тобто Німеччини і Росії [64, с. 132].

У статті 1943 роки із складу Хартленда був виключений «Леналенд» (територія Сибіру на схід від Єнісею, довкола річки Лени), який був віднесений ним до «поясу меншовартісних земель», Хартленд, що оперізує, зі сходу, півдні і що вирушає далі до Сахари. На заході Хартленд тепер збігається з передвоєнними кордонами СРСР. Він тепер знову «Найбільша сухопутна держава в сильній оборонній позиції», що підтверджувалося подіями на радянсько-німецькому фронті 1941-1943 рр. при нейтралітеті Японії. Післявоєнна демілітаризована Німеччина повинна стати «каналом» для співпраці Хартленда і країн на берегах Північної Атлантики

(Північна Америка і Західна Європа). Ця співпраця представлялася необхідною для збереження єдності всього цивілізованого світу (на північ від світового «поясу меншовартісних земель»). Лише пізніше, за часів холодної війни ця його остання робота стала розглядатися як зіставлення Хартленду і Північноатлантичного світу.

Проте не всі його послідовники погодилися з цими змінами, а багато хто став визначати кордони даного регіону по-своєму. Проте майже у всіх Хартленд представлявся як деякий «ключовий» регіон в світовій політиці, що багато в чому ототожнювався з СРСР і, відповідно, з головним політичним противником Заходу. Наприклад, в роботі Н. Спайкмена (1944), що висунув концепцію Римленда, Хартленд практично повністю повторює контури державних кордонів Радянського Союзу і Монголії, за винятком радянського Далекого сходу (як і в перших роботах Г. Маккіндера, оскільки ця територія відноситься до басейну Тихого океану). Використовував концепцію Хартленда і німецький геополітик К. Хаусхофер при розробці стратегії «континентального блоку». Вона зробила певний вплив і на російську геополітичну школу євразійства в 1920-х рр. З сучасних американських авторів поняттям Хартленд активно користувалися, зокрема, Саул Коен і Збігнев Бжезінський. С. Коен включав в Хартленд всю східну частину СРСР, включаючи приокеанську, а на заході він виключав з нього Прибалтику і західну Україну. Разом з Східною Азією (комуністичний Китай і Північна Корея) Хартленд включався в один континентальний геополітичний регіон, в який потрапляли обидві ключові комуністичні держави світу. Східна Європа, вслід за Г. Маккіндером, оголошувалася «регіоном-воротами». Решта світу була підрозділена на декілька геостратегічних регіонів зі своїми локальними «воротами».

Після розпаду СРСР це поняття було позитивно і некритично сприйняте деякими російськими дослідниками (наприклад А. Дугіним), проте багато учених вважають його дуже спрощеним, застарілим і малозастосовним до сучасних геополітичних процесів [64, с. 135].

Під час Другої світової війни Г. Маккіндер кардинально переглядає майбутній світовий устрій. Зокрема, він передбачає нову геополітичну вісь – Сполучені Штати Америки, обґрунтовує появу геополітичних блоків і передбачає становлення

двополярного світу, що обертається навколо двох осей, що протистоять одна одній – Сполучених Штатів і Радянського Союзу (Хартленда). Тому Маккіндера прийнято вважати основоположником теорії *атлантизму*. Атлантизм – це геополітична філософія політичного, економічного і військового зближення держав Північної Америки і Західної Європи під загальними цінностями «демократії, індивідуальної свободи і верховенства закону».

Геополітичні ідеї Н. Спайкмена.

Ніколас Джон Спайкмен (1888-1952 рр.) – американський геополітик голландського походження. Його основні праці: «Американська стратегія у світовій політиці», «Сполучені Штати Америки та баланс сил», «Географія світу». Він запропонував свою, нову структуру Нового та Старого Світу. Він вважав, що США є гегемоном на території Нового світу. США не повинні допустити домінування однієї держави над іншою на території Старого Світу, і повинні підтримувати баланс і рівновагу сил на території Старого Світу. Н. Спайкмен є автором концепції «стримування» та засновником підходу класичного реалізму в американській теорії міжнародних відносин. Основою його теорії є ідея Римленда як ключової території в світовій політиці. Римленд – це дуга прибережної смуги, що оточує Хартленд з заходу, півдня та південного сходу. На відміну від Г. Маккіндера, Н. Спайкмен вважав, що саме ця земля має вирішальне стратегічне значення для контролю над Євразією. Крім того він виділив так звані одинарні острови – Африку та Австралію, і так звану Велику Периферійну дорогу, яка проходила на півночі, там, де знаходиться Баренцове море. На основі теорії Спайкмена Сполучені Штати Америки розташували навколо Радянського Союзу сітку військових баз дугою від Середземномор'я до Індокитаю під час «холодної війни». Спайкмен вважав, що США перетворять світ, і стануть світовим лідером. Він виділив 10 ознак, які є найважливішими для держави: поверхня території, природа кордонів, чисельність населення, наявність корисних копалин, економічний і технічний розвиток, фінансова потужність, етнічна однорідність, рівень соціальної інтеграції, політична стабільність, національний дух [56, с. 120].

Цивілізаційна теорія С. Хантінгтона.

Семюель Філіппс Хантінгтон (1927-2008 рр.) – відомий американський соціолог та політолог. Його основні праці: «Третя хвиля: Демократизація в кінці XX століття», «Світові цивілізації (Демократизм в кінці XX століття)», «Зіткнення цивілізацій», «Солдат і держава: теорія і політика цивільно-військових відносин», «Політичний порядок в суспільствах, що змінюються», «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності». На початку наукової кар'єри він здобув популярність, перш за все, як дослідник громадянського контролю над збройними силами і теорії модернізації. С. Хантінгтон є засновником і головним редактором журналу «Міжнародні відносини», в якому оцінюються події міжнародного життя і дається їх оцінка з політологічної, і, зокрема, з геополітичної точки зору.

У своїй геополітичній концепції він виходив з того, що світ в культурно-релігійному відношенні поділяється на декілька цивілізацій. Він вважав, що у світі існує всього 9 цивілізацій, а саме: західна, православна, ісламська, індійська, китайська, японська, північноамериканська, латиноамериканська та африканська. Україна в геополітичній концепції С. Хантінгтона відноситься до православної цивілізації. С. Хантінгтон вказував, що між цими цивілізаціями, або окремими народами, що їх представляють, можуть бути конфлікти та протиріччя, викликані культурно-цивілізаційними, релігійними та політичними чинниками. Загалом концепція «зіткнення цивілізацій» описує динаміку сучасних міжнародних відносин крізь призму конфліктів на цивілізаційній основі [56, с. 145].

Геополітичні ідеї З. Бжезінського.

Збігнев Казімеж Бжезінський (нар. 28.03.1927 р.) – відомий американський політолог, соціолог, та державний діяч. Довший час З. Бжезінський був одним з провідних ідеологів зовнішньої політики США. Його основні праці: «Тоталітаризм, диктатура чи автократія», «Ідеологія та влада в радянській політиці», «План гри: геостратегічна структура ведення боротьби між США і СРСР», «Велике банкрутство: Народження і смерть комунізму», «Безлад», «Велика шахівниця: Американська перевага та її геостратегічні імперативи», «Світове панування чи глобальне лідерство». Він обґрунтував теорію американського світового глобального лідерства. США лідирують у чотирьох галузях: військовій, економічній,

технологічній та культурній. Для того, щоб зберегти своє світове глобальне лідерство, США повинні проводити політику балансу і рівноваги сил на Європейському континенті. Бжезінський у своїй геополітичній концепції виділяв 2 типи держав – геополітичні осі і геостратегічні гравці. Геополітичні осі – це держави, чия важливість ґрунтується не на їхній силі чи мотивації, а на уразливому розташуванні та на наслідках їхніх потенційно-стратегічних умов для поведінки геостратегічних гравців. Геополітичні осі становлять доступ до важливих ресурсів (наприклад, корисних копалин). До таких геополітичних осей на Євразійському континенті він відносив Україну, Азербайджан, Південну Корею, Туреччину та Іран. Геостратегічні гравці – це держави, що мають спроможність і національну волю застосувати силу чи вплив поза своїми кордонами, щоб змінити наявний геополітичний стан справ. До таких геостратегічних гравців на Євразійському континенті він відносив: Францію, Німеччину, Росію, Китай та Індію. З. Бжезінський виступає прихильником поширення Європи і НАТО на схід. Він виступає за те, щоб НАТО було сильним та міцним об'єднанням, оскільки це гарантуватиме безпеку країнам, що вже є в складі НАТО та викличе бажання у інших країн приєднатися до Альянсу. Особливе місце у геополітичних міркуваннях З. Бжезінського займає Україна. З. Бжезінський однозначно визнає Україну як суб'єкта геополітики та виступає за її незалежність та цілісність. Він вважає, що Україна повинна якнайшвидше інтегруватися в євроатлантичні структури [47, с. 150].

Бжезінський вважає США світовим гегемоном і заперечує можливість отримання подібної ролі іншими державами. Бжезінський відноситься до СРСР та пострадянської Росії як до поверженого противника, разом з Німеччиною і Японією після їх поразки в Другій світовій війні, про що свідчать його такі найвідоміші цитати:

- «Фактично радянська військова потужність і страх, який вона вселяла представникам Заходу, в течію довгого часу приховували істотну асиметрію між суперниками. Америка була набагато сильніша та багатша, набагато далі пішла в області розвитку технологій, була гнучкішою і передовою у військової області і більш творчою і привабливою в соціальному відношенні. Обмеження ідеологічного

характеру також підривали творчий потенціал Радянського Союзу, роблячи його систему усе більш відсталою, а його економіку усе більш марнотратною і менш конкурентоздатною в науково-технічному плані. В ході мирного змагання чаша терезів повинна була схилитися на користь Америки».

- «Подібно настільки багатьом імперіям, що існували раніше, Радянський Союз кінець кінцем вибухнув зсередини і розколовся на частини, ставши жертвою не стільки прямої військової поразки, скільки процесу дезінтеграції, прискореного економічними і соціальними проблемами».

- «Для Сполучених Штатів євразійська геостратегія включає цілеспрямоване керівництво динамічними з геостратегічної точки зору державами і обережне поводження з державами-каталізаторами в геополітичному плані, дотримуючи два рівноцінні інтереси Америки: у найближчій перспективі – збереження своєї виняткової глобальної влади, а в далекій перспективі – її трансформацію у глобальну співпрацю, що все більш інституціоналізується. Вживаючи термінологію жорстокіших часів древніх імперій, три великі обов'язки імперської геостратегії полягають в запобіганні змові між васалами і збереженні їх залежності від загальної безпеки, збереженні покірливості підлеглих і забезпеченні їх захисту і недопущенні об'єднання варварів».

- «Якщо Європа досягне успіху як в процесі об'єднання, так і в процесі розширення і якщо Росія тим часом успішно впорається з процесом демократичної консолідації і соціальної модернізації, то в певний момент Росія також може стати відповідною кандидатурою для встановлення органічніших взаємин з Європою. Проте питання про офіційне членство Росії як про практичну реальність до певного часу не підніматиметься, і це, окрім іншого, ще одна причина для того, аби безглуздо не закривати перед нею дверей».

- «Я не думаю, що Захід повинен боятися Путіна, хоча він, можливо, і не найпривабливіша людина. Він, по суті, російський автократ епохи значних змін у позиції Росії на геополітичній арені і в національній самоідентифікації. Захід повинен чітко позначати власні інтереси і твердо захищати їх. Він повинен виступати проти яких би то не було спроб російської імперської реконструкції, і там,

де можливо, повинен співробітничати з росіянами в питаннях обопільного інтересу».

- Якщо росіяни будуть настільки безглузді, що спробують відновити свою імперію, вони нарвуться на такі конфлікти, що Чечня і Афганістан здадуться їм пікніком.

- Про що я повинен жалкувати? Ця таємна операція [підтримка ісламських фундаменталістів в Афганістані] була чудовою ідеєю. В результаті росіяни попалися в афганську пастку, а ви хочете, щоб я про це жалкував? Що важливіше для світової історії? Талібан чи крах Радянської імперії?

- «Совети зруйнували Афганістан, і це стало ґрунтом для „Талібану“ багато років опісля».

- «Росія може бути або імперією, або демократією, але не тим і іншим одночасно. Без України Росія перестає бути імперією, з Україною ж, спочатку підкупленою, а потім і підпорядкованою, Росія автоматично перетворюється на імперію» (про ситуацію 1994 року).

Збігнєв Бжезінський гостро критикував Росію за війну в Чечні, вважаючи дії Росії проявом імперської експансії проти ісламського Північного Кавказу [47, 152]. Після того, як у 2005 році президент Чеченської Республіки Ічкерія Аслан Масхадов був знищений російськими спецслужбами, Збігнєв Бжезінський виступив із засудженням цього вбивства.

Інші геополітичні концепції

Геополітичні ідеї інших вчених не є такими відомими, як перераховані вище, але й вони заслуговують на увагу. Серед таких ідей найбільш актуальною та значимою для України є концепція «Середньої Європи», основоположником та ідеологом якої є німецький автор Фрідріх Науманн (1860-1919 рр.). Ця концепція була оформлена виникненням руху «Середня Європа», прихильники якого виступали за відповідні територіально-політичні зміни в Європі. Біля витоків цього руху справедливо бачать націонал-економіста Фрідріха Ліста (1789-1846 рр.), політика барона Карла фон Брука (1798-1860 рр.) та історика і публіциста, теоретика федералізму Константина Франца (1817-1891 рр.). Існуванням як впливовій і

потужній політичній течії рух завдячує видатним постатям Ф. Науманна, П. Рорбаха, М. та А. Веберів, Г. Шульце-Геверніца, Г. Дельбрюка, А. Шмідта та інших людей. Рух «Середня Європа» набув організаційної цілісності після виходу з друку у жовтні 1915 року книги Фрідріха Науманна «Середня Європа». У цій книзі говориться про ідею створення політико-територіального об'єднання країн Центральної та Східної Європи, яке б відділяло Німеччину від Росії так званим «санітарним кордоном». До складу цього об'єднання мала увійти і Україна [32, с. 58]. Що ж стосується видатного німецького соціолога Макса Вебера (1864-1920 рр.), то він висував ідею створення незалежної України, обґрунтовуючи це історичним спадком, територіальними розмірами, економічним, політичним та культурним потенціалом України [32, с. 61].

Своєрідною відповіддю на проект Ф. Науманна була пропозиція «Нової Європи», висунута відомим англійським вченим-славістом Р. Сетон-Вотсоном. Сетон-Вотсон був відвертим прихильником безумовної самостійності України [32, с. 63].

Серед інших геополітиків ХХ століття слід назвати таких постатей, як французький вчений Відаль де ля Блаш (1845-1918 рр.), який висунув концепцію «Франція проти Німеччини», німецький вчений Карл Шмітт (1888-1985 рр.), який працював над осмисленням геополітичних факторів та їх впливом на світову цивілізацію та політичну історію, російський геополітик Петро Миколайович Савицький (1895-1968 рр.), який висунув концепцію «Євразія – Серединна земля».

Розділ 2

Україна в теоріях геополітики: суб'єкт чи об'єкт

Виходячи з різноманітності та численності геополітичних теорій, в яких фігурує Україна, можна зрозуміти, що наша держава – це надзвичайно важливий та актуальний територіально-політичний елемент у всіх класичних геополітичних теоріях. Підходячи до аналізу місця України у теоріях геополітики та визначення, як саме сприймали автори цих концепції українські території – як суб'єкта геополітики (активного гравця) чи об'єкта (пасивного учасника), слід пам'ятати, що ці теорії були висунуті в різний час, різними вченими та представляли різні держави та політичні настрої та уявлення.

В нашій країні дуже поширеною є думка про те, що Україна неодмінно має бути одним з провідних акторів на сцені світової геополітики. Така думка є своєрідним постімперським синдромом, якого бажано якнайшвидше позбутися. Цей синдром, в свою чергу, зумовлений тим стилем мислення, який був притаманний типовому громадянину у колишньому Радянському Союзі, що й сьогодні не може погодитися з роллю середняка на світовій арені [45, с. 74].

Проте необхідно чітко розібратися в тому, чи залишилися об'єктивні підстави для такої позиції геополітичного самозвеличення. І що чекає Україну: роль самостійного суб'єкта геополітики чи пасивного об'єкта політичної гри інших держав? Без сумніву, Україна після отримання незалежності у 1991 році декілька років ще залишалася суб'єктом світової політики. Але насамперед саме як держава, що отримала в спадщину від колишнього Радянського Союзу частину ядерного арсеналу. На сучасному етапі, коли Україна не має ядерної зброї, навряд чи наша держава привертатиме в світі скільки-небудь значну увагу. І головним чинником цієї негативної еволюції є вкрай погане економічне становище країни, її дуже низька міжнародна конкурентоспроможність.

На сьогодні Україна має зруйноване народне господарство та слабку економіку, яка значною мірою прив'язана до економіки Росії. Російський експорт та імпорту (зокрема, енергоносії) займають в українській економіці до 40-50 %. Чи можна за таких умов розраховувати на активну самостійну політичну роль на міжнародній арені? Звичайно, ні. Без стабілізації економіки і надання їй значного імпульсу в структурній перебудові, без інтеграції її в світове господарство нема чого й думати про роль суб'єкта геополітики. Однак досягти цього неможливо за рік чи два. Саме тому відновлення активної політичної ролі у світі Україні доведеться чекати певний період часу.

Необхідно взяти до уваги і значні внутрішньополітичні проблеми України, які заважатимуть активній геополітичній ролі України в найближчій перспективі. Поглиблення суперечностей між східними і західними областями, в тому числі стосовно міжнародної орієнтації країни, мабуть, зробить неможливим проведення чіткого і стабільного зовнішньополітичного курсу, перешкоджатиме активній зовнішній політиці взагалі. Отже, говорити про Україну як про суб'єкта геополітики можна лише в довгостроковій перспективі, оскільки в короткостроковій вона приречена переважно на роль об'єкта політики економічно більш потужних держав [45, с. 74].

Проте, Україну не можна й розглядати виключно як об'єкт геополітичних відносин, оскільки в геополітичних концепціях XX століття Україна розглядається як незалежна держава з своїми власними геополітичними інтересами та перспективами. Зокрема, З. Бжезінський, один із найвизначніших політологів та геополітиків другої половини XX – початку XXI століття, зазначає, що Україна має всі шанси увійти до ряду найсильніших країн Євразійського континенту, але це можливе лише за умови включення України в європейські та євроатлантичні структури, що в свою чергу також вимагає від України значних зусиль.

Україна як молода незалежна держава має усвідомити себе в геополітичному контексті і в контексті розвитку світової цивілізації, визначити свої геополітичні інтереси з урахуванням складної системи інтересів різних країн та сучасного

розкладу сил — економічних, політичних, військових, духовних. Особливо це стосується близького оточення України.

Розташування України в Південно-Східній частині Європи, в місці перетину трьох величезних геополітичних масивів — Євроатлантичного, Євразійського та Ісламського, створює унікальний цивілізаційний простір. У цьому можна бачити певні переваги, але й величезні проблеми. Як би то не було, таке розташування є визначальним для долі Української держави.

Україна існує в певному просторово-часовому вимірі, обидві складові якого взаємопереплетені. Власне, на них спирається те, що можна назвати життєвим простором, або — у часовій схемі — простором життя. Ці поняття є ключовими для розуміння і визначення національних інтересів країни, оскільки йдеться про життєвий шлях нашої держави, її історичне минуле і сподівання на майбутнє, про власну самоідентифікацію та геополітичне самовизначення [69, с. 1].

Часові характеристики визначають інтенсивність і тривалість дії тих або інших сил у певному напрямі. Хроносфера побудована навколо певного суб'єкта, тобто Української держави з її минулим, сучасним і майбутнім. Якщо суб'єкт відсутній або не активний, не здатний розуміти й реалізовувати свої життєві інтереси, він перетворюється на об'єкт дії зовнішніх геополітичних та хронополітичних сил, які мають власні інтереси.

У хроносфері визначальним і домінуючим може бути лише теперішній час — час активних дій сучасного покоління. Минуле має значення у міру своєї причетності до теперішніх рішень і дій, а майбутнє — в міру здійсненості певної хроностратегії життя. Найбільш важливі і глибокі рішення та дії країни-суб'єкта повинні спиратися і на максимальну часову перспективу - як щодо минулого, так і щодо майбутнього.

Хроносфера країни є ціннісно акцентованою залежно від домінуючої у той або інший період парадигми існування. Наш час ми визначаємо як трансформаційний, перехідний, коли йдеться про боротьбу різних доленосних суспільно-політичних векторів (хроностратегій), згідно з якими визначається майбутнє.

Просторові характеристики визначають як внутрішню структуру побудови держави, так і її місце в оточенні інших країн. Внутрішній простір складений як конфігурація регіональних субструктур у їх взаємодії з центром. Зовнішній геополітичний простір побудований як взаємодія інтенцій країни-суб'єкта щодо реалізації власних інтересів і можливостей, інтересів та інтенцій інших суб'єктів міжнародного життя. Геополітичний простір є також ціннісно акцентованим. Він визначений згідно з загальною системою орієнтацій країни в світі і пов'язаний з домінуючою на цей час життєвою хроностратегією країни.

Визначення національних інтересів України і активізація її зусиль у зовнішньополітичному вимірі відбувається на трьох рівнях: глобальному, регіональному і локальному [69, с. 2].

На глобальному рівні можливості України є вкрай обмеженими, враховуючи значне зниження її економічного і військового потенціалу, та те, що вона позбавилася ядерної зброї. Внаслідок глобального геостратегічного програшу Україна на цьому рівні є об'єктом тиску з боку глобальних силових потуг – США та міжнародних фінансових структур, РФ, яка зберігає статус глобальної військово-стратегічної потуги, Європейської спільноти та інших.

Глобальні сили мають певні інтереси в Україні, які можуть бути реалізовані в спектрі можливостей між ситуацією "країна – суб'єкт" та ситуацією "країна – об'єкт". Зниження статусу України як суб'єкта зменшує її можливості опору, зовнішній тиск зростає. І навпаки, підвищення спроможності України як суб'єкта надає більше можливостей для її економічного і політичного утвердження в геополітичному просторі.

В ситуації геостратегічної ізоляції, що склалася нині, Україна може зберігати свій геополітичний статус суб'єкта, якщо балансуватиме на глобальному рівні між інтересами світових потуг, в очікуванні сприятливішої для себе ситуації. Україна неодмінно програватиме як суб'єкт, коли глобальні потуги порозуміються поміж собою в українському питанні. Жорстока дійсність полягає в тому, що коли країна падає в прірву, це часто не зачіпає інтереси інших, але коли вона прагне зробити хоч малий крок щодо підвищення власного статусу суб'єкта, неодмінно посилюється

зовнішній тиск. Ми можемо це бачити на прикладі ситуації навколо будівництва іранської АЕС, танкового контракту з Пакистаном, контракту з південнокорейською фірмою ДЕУ в галузі автомобілебудування тощо.

Вихід, з нашої точки зору, можливий насамперед шляхом структурної модернізації економічного потенціалу України і масштабної цілеспрямованої експансії в Південно-Східному напрямку. В ситуації балансування можливі і такі кроки, як політика інтегрування в Європейські структури, посилення стратегічного співробітництва з США, розвиток рівноправного партнерства з РФ. У субрегіональному вимірі (в просторі найближчого оточення) за Україною залишається статус великої регіональної держави із значним потенціалом, що надає їй шанс для активної політики щодо реалізації власних інтересів. Україна, як спадкоємиця частини інтересів, цілей і проблем колишнього СРСР у Центральній і Південно-Східній Європі, в Чорноморському регіоні, має відігравати тут значну роль в організації нової системи порядку. Для неї життєво важливим є розв'язання конфліктних ситуацій на Балканах, у Придністров'ї, в Кавказькому регіоні, формування моделей рівноправного партнерства з Польщею, Туреччиною, Росією як потужними регіональними лідерами в цій частині світу [69, с. 2].

Однак Україна і тут частково здає позиції. Втрата контролю над Чорноморським флотом (який має суто регіональне, а не стратегічне значення), втрата ринків на Балканах через тривале закриття Дунайської транспортної мережі, труднощі з розбудовою Кавказького транспортно-енергетичного коридору, Одеського нафтотерміналу тощо — все це знижує можливості регіонального лідерства України.

Якщо Україна й надалі програватиме у своєму субрегіональному статусі, тобто і на цьому рівні стане переважно об'єктом тиску з боку інших регіональних сил, то це означатиме ситуацію регіональної стратегічної ізоляції. Тобто вона зможе діяти тільки на локальному рівні, виявляти активність у стосунках з тими або іншими окремими державами, здобуваючи незначні переваги, але втрачаючи геостратегічну перспективу.

Одним із найважливіших чинників того, як саме визначати Україну – суб'єктом чи об'єктом геополітики, є місце, яке займає Україна в сучасних російських геополітичних концепціях.

Якою має бути політика Росії в принципово новій ситуації, що склалася в світі після розпаду СРСР? Це питання, навколо якого точаться дискусії російських політиків, політологів, публіцистів. Ми ставимо за мету виокремити основні геополітичні підходи російських дослідників до відносин з Україною (зокрема, до кримської проблеми) в період від дезінтеграції СРСР до нашого часу, коли внаслідок виборів у Росії й Україні, а також у Криму створюється нова ситуація в російсько-українських зв'язках.

Умовно можна окреслити два основні підходи до зовнішньої політики Росії: «євразійський» та «європеїстський». Незважаючи на те, що ці підходи досить рідко можна знайти в "чистому" вигляді (більшість учених та політиків узагалі прямо не вказують, що вони є прихильниками євразійства чи європеїзму), вони перебувають немов би на двох полюсах, між якими вкладається майже весь спектр думок щодо російської зовнішньої політики [22, с. 93].

«Євразійський» підхід до вирішення проблем російської зовнішньої політики характеризується таким чином. Прихильники євразійства, виходячи з того, що сучасні процеси дезінтеграції — це явище тимчасове, фактично закликають до збереження Росією статусу наддержави. Улюбленим мотивом при цьому стала ідея особливої ролі Росії як великої європейської та азіатської держави, як мосту між східною та західною цивілізаціями. Щоб зберегти цю своєрідність, пропонується відмовитись від ідеї «загальноєвропейського дому» та інтеграції в європейські й атлантичні структури, де Росія, на їхню думку, буде займати лише підпорядковане становище. Натомість, зберігаючи свою силу та самобутність, Росія має знову вийти на центральні позиції всієї Євразії, «притягуючи» до себе країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону та Європи.

Представники іншого підходу — «європеїстського» — також хочуть бачити Росію сильною і впливовою державою. Однак шляхи до цього вони бачать інші, намагаючись насамперед керуватись реальною ситуацією: «З розпадом СРСР Росія

опинилися в епіцентрі геополітичного розлому, що посилив такі центри, як Західна Європа та Азіатсько-Тихоокеанський регіон і, як наслідок, посилив позиції атлантизму і зменшив вплив євразійства». Прихильники європеїзму вважають, що Росія має позбутися імперських амбіцій як у цілому світі, так і в близькому зарубіжжі, відмовитись від месіанських ілюзій, бо реальна інтеграція Сходу та Заходу вже йде, хоча, на жаль, минаючи Росію. Треба негайно включитися в цей процес, використовуючи, звичайно, свої геополітичні та культурні ознаки як європейської та разом з тим азіатської держави. І все-таки, на їхню думку, Росія має залишитися передусім європейською державою. Провідною ідеєю європеїзму стало усвідомлення необхідності тісного співробітництва з країнами Західної Європи та США. Необхідно зменшити глобальну та військову активність Росії в світі, захищаючи, головним чином, свої економічні інтереси. Європеїсти вважають, що саме запропонований курс стимулюватиме проведення реформ і національне відродження Росії [22, с. 94].

Незважаючи на розбіжності в поглядах, прихильники обох напрямків вважають проблему «Росія та Україна» центральною в межах геополітичного простору колишнього СРСР. Розглянемо спочатку аргументи тих, хто стверджує, що незалежна Україна — це тимчасове явище в системі міжнародних відносин. Виходячи з цієї тези, Україну нерідко розглядають у категоріях внутрішньої політики. Ще одним загальним місцем стало постійне наголошення на історичній, культурній та релігійній єдності двох народів. І, нарешті, стверджується, що незалежна Україна самим фактом свого існування завдає потужного удару як своїм власним, так і російським інтересам. Так, наприклад, ще з 1991 року існує теза, що незалежна Україна може виникнути лише внаслідок боротьби з Росією та поразки в ній останньої. Цей погляд виходить з положення, яке ще донедавна здавалося незаперечним, а саме: кількісна перевага у території та населенні надає державі суттєву перевагу і, отже, нові незалежні держави втратили з розпадом СРСР навіть більше, ніж Росія.

Російські «державники» роблять ставку на те, що нинішній зовнішньополітичний курс України не буде довготривалим. Підтвердженням цього,

на їхню думку, є процеси регіоналізації України. Ще більші надії, хоч як це парадоксально, покладаються на зростання та радикалізацію антиросійських сил: «Коли крайні антиросійські сили почнуть штовхати на різкі авантюрні кроки, саме це приведе до того, що більшість українського народу та продемонструє йому безперспективність такого шляху. Ще більший стимул отримає процес розмежування народу за регіонами, які по-різному ставляться до ідеї розколу триєдиного народу праворосів (так у тексті) і до перспектив трагічного слов'янського розбрату». За таких умов, на думку заступника голови Конституційно-демократичної партії Росії, історика Н.Нарочницької, Росія має «спиратися на проросійські сили та готувати умови для "мирного" відновлення єдиної держави, якщо на це буде згода народів». Але такий шлях, як показують нинішні події, веде до роздмухування конфліктів, їх інтернаціоналізації, громадянської війни [22, с. 94].

Ще одна досить велика група авторів не відмовляє Україні в праві існувати як незалежній державі, проте перспективи української державності їм здаються не безхмарними. На їхню думку, Росія має право не тільки впливати, а й контролювати процеси в Україні, застосовуючи політичні та економічні засоби. Найбільш повно та рельєфно висловив цю концепцію В. Разуваєв (керівник Центру вивчення міжнародних відносин у Євразії Інституту Європи РАН) у своїй доповіді «Криза на Україні та Росія», яка набула доволі широкого розголосу. Політика «відстороненої стриманості», якої, як він вважає, загалом дотримується російське керівництво щодо України, вичерпує себе. Чим далі Москва буде утримуватись від переходу до активної політики, тим більшого розвитку зазнають економічна та політична кризи в Україні. Росії все одно доведеться, як вважає В. Разуваєв, втрутитися в українські справи, а тому краще це зробити раніше.

Певною мірою подібних позицій дотримується відомий політолог, радник президента Росії А. Мігранян. Перебуваючи в жовтні 1993 року в Києві, він заявив, по-перше, про існування територіальних проблем між Україною і Росією, по-друге, підкреслив, що Росія хоче бачити Україну суверенною, стабільною, неподільною державою, але за умови тісної інтеграції до військово-політичного, економічного та інших союзів з Росією. Інакше внутрішні проблеми України (мається на увазі

насамперед наявність значної частини росіян та нинішня економічна криза, виходу з якої Росія не сприятиме в такому разі) призведуть до того, що вона не зможе бути суверенною, стабільною, неподільною. На нашу думку, саме такий погляд на російську політику щодо України стає все більш популярним як серед дослідників, так і серед політиків [22, с. 95].

Існує ще одна зовнішньополітична лінія ставлення до України. Її представники закликають визнати незалежність України як невідворотний факт, відмовитись від територіальних претензій, використовувати значний історичний досвід спільного життя в одній державі для рівноправного співробітництва та партнерства. Безконфліктні, добросусідські відносини з Україною – це передумова того, що Росія залишиться європейською державою. Так вважають зокрема автори доповіді Центру міжнародних досліджень Московського державного інституту міжнародних відносин. Росія має бути зацікавленою в збереженні громадянського миру та стабільності в Україні. Небезпечно сприяти дезінтеграційним процесам у ній ще й тому, що це буде підтримкою подібних процесів усередині самої Росії.

Однією з найгостріших у російсько-українських відносинах є кримська проблема. І річ не тільки в територіальній суперечці. Кримська проблема безпосередньо пов'язана з усвідомленням і політичним формулюванням національних інтересів обох країн.

Як поза її межами, так і всередині України існують противники української незалежності. Частина їх, погоджуючись з ідеєю суверенітету України, водночас за умову нормального розвитку держави вважає глибоку інтеграцію України в СНД, розв'язання питання щодо двох державних мов, проблеми подвійного громадянства тощо. Значна кількість прихильників такої позиції є на сході та півдні України, зокрема в Криму.

Від того, наскільки успішною та швидкою буде нормалізація обстановки навколо Криму, значною мірою залежить, як багато прихильників матиме ідея федералізації України і взагалі припустимість для України в подальшому мати федеративний (земельний) устрій. У зв'язку з цим слід зазначити, що певними колами таких держав, як Польща, Румунія, Росія, Угорщина, Словаччина ще

нещодавно, а подекуди й сьогодні висувуються територіальні претензії до України. Ситуація в Криму може стати тим прецедентом, який сприятиме посиленню конфліктів та вогнищ сепаратизму по всьому периметру кордонів України, а це прямо загрожує самій українській незалежності. Зауважимо, що спершу деякі лідери кримських татар негативно ставились до ідеї Криму в складі України, вважаючи, що федеративний устрій Росії з великою кількістю і певним досвідом функціонування національних автономій зможе забезпечити їм більший простір для маневру, проте згодом вони почали схилитися до підтримки позиції Народного Руху України, оскільки останній завжди послідовно виступав за вирішення проблеми кримських татар [22, с. 95].

Принцип недоторканності кордонів не дає Росії можливості прямо висувати територіальні претензії до України. Подібні кроки викликали б негативну реакцію з боку західних держав, які, з одного боку, зацікавлені в збереженні стабільності на території колишнього Радянського Союзу і ще донедавна вбачали в Російській Федерації єдину державу, яка здатна підтримати цю стабільність, з другого боку, побоюються проявів імперської політики з боку Росії і розширення її впливу. Тиск, спрямований на захист інтересів російськомовного населення в «близькому зарубіжжі», спричиняє тертя між Росією та її сусідами по СНД. Водночас президент і уряд Росії повинні демонструвати жорстку позицію, щоб спробувати уникнути критики з боку націонал-патріотів та комуністів, у середовищі яких експансіоністська політика щодо Криму набуває найбільшої виразності. Саме ці сили проштовхнули відому постанову Верховної Ради Росії від 9 липня 1993 р. про Севастополь як місто російського федерального підпорядкування. Показово, що президент Б. Єльцин засудив це рішення, яке містило відкриті територіальні претензії до України.

Справді, експансіоністська політика щодо Криму призведе до посилення націонал-патріотичних та комуністичних сил, що на даний момент небезпечно для позицій російського президента та уряду. А вплив та авторитет націонал-патріотичних партій з радикальними гаслами, може зрости, прикладом

чого є успіх Ліберально-демократичної партії В. Жириновського на перших виборах до Державної Думи Російської Федерації [22, с. 95].

Територіальні претензії Росії були і залишаються досі, після відомої тристоронньої заяви президентів Росії, України та США від 14 січня 1994 р., діями, що дають певним колам в Україні привід обстоювати ядерний статус України. Ці претензії ускладнюють інтеграцію України в світове співтовариство і перспективи «стратегічного партнерства» України з найближчими сусідами (насамперед Польщею). Все це не може сприяти стабілізації в східноєвропейському регіоні. Таким чином, кримська проблема виявляється тісно пов'язаною з формулюванням національних інтересів Росії та України, а також із внутрішньополітичними процесами в обох державах.

Як уже зазначалося, перед російськими політиками стоїть питання вибору стратегії і тактики щодо Криму. Прихильники «жорсткої лінії» вважають, що Росія має право заявити про наявність територіальних претензій до України. Головним аргументом при цьому залишаються посилання на нібито історичну та юридичну неправочинність Акту про передачу Криму Україні 1954 року. Юридичну сумнівність цього Акту намагається довести віце-адмірал у відставці, доктор військово-морських наук К. Сталбо. Саме на дослідження К. Сталбо посилався тодішній заступник Голови комітету з міжнародних справ Верховної Ради Є. Амбарцумов, коли пояснював рішення свого комітету винести на розгляд парламенту резолюцію, яка вимагала розглянути питання про «неконституційність» Акту 1954 р. 6 лютого 1992 року з ініціативи В. Лукіна (тоді він був головою Комітету із закордонних справ ВР Росії) така резолюція була прийнята. Це був лише початок. Наступне рішення Верховної Ради РФ (від 9 липня 1993) було ще більш конфронтаційним. Але А. Мігранян вважає, що «Верховна Рада Російської Федерації коректно констатувала наявність проблеми Криму. Зі зникненням старої ВР це питання нікуди не зникло».

Якщо до постанови ВР РФ про російський статус Севастополя ці сили не відкидали ідею оренди, то згодом, здається, вони повністю відмовляються від усяких компромісів: «Росія не може погодитися на оренду Севастополя. Це було б

величезною дурістю» (А. Мігранян). «Торги навколо Севастополя є посяганням на територіальну цілісність Росії та її оборонездатність» (Н.Нарочницька).

Не забуває Н.Нарочницька і про проблему кримських татар, але трактує її досить своєрідно: «Екстремісти Руху, у якого немає соціально-політичної бази в Криму, заявляють про необхідність віддати Крим кримсько-татарським націоналістам. Уже обговорювалось питання про «рівне представництво» всіх етнічних груп Криму в українському парламенті. Це призвело б до жахливої дискримінації російського населення Криму, яке в багато разів перевищує за чисельністю татар» [22, с. 96].

Представники «жорсткої лінії» вважають, що розв'язання кримської проблеми залежить від «сильної» російської політики. Щоправда, тут виникає розбіжність у позиціях. Н.Нарочницька, скажімо, вважає, що необхідно твердо і недвозначно виступати за передачу Криму та Севастополя Росії вже тепер. Однак більш поширеною є думка про те, «що слабкість проукраїнських сил у Криму треба використовувати для постійного тиску, обґрунтування втручання у внутрішні справи України». Тобто замість того, щоб хірургічно ліквідувати «виразку» – залишити її; Росії не треба прямо виступати за перегляд кордонів, а лише констатувати наявність проблеми.

На жаль, саме до дій за таким сценарієм в деякі періоди, схоже, схилялись не тільки законодавці Росії, але й офіційна російська дипломатія. Показова фраза А. Міграняна, що «у російських політичних колах стосовно Криму абсолютно ніяких розходжень немає». Після приходу до влади В. Путіна ситуація не тільки не стабілізувалася, але ще й загострилася.

Однак є й інший погляд на кримську проблему. Так, літом 1993 року у відповідь на рішення російського парламенту щодо статусу Севастополя як складової частини Російської Федерації відомий фахівець з міжнародних відносин К. Плешаков (до речі, він народився в Криму) оцінив дії парламентарів як акт агресії, який потенційно може призвести до збройного конфлікту. К. Плешаков розмірковує над тим, чому з усіх територій колишнього Союзу саме Крим найбільш боляче сприймається як втрата. По-перше, для багатьох це зручне і традиційне місце

відпочинку, свого роду «приватна дача». По-друге, Севастополь та Чорноморський флот сприймаються як символи російської державності.

Однак, враховуючи невелику цінність сучасного флоту як військової одиниці, це, скоріше, емоційні та психологічні чинники. До того ж не можна серйозно вести мову і про порушення прав російськомовного населення в Криму. Небезпечно використовувати «кримську карту» для дестабілізації становища в Україні, оскільки Росія, на думку К. Плешакова, зацікавлена в стабільності та прогнозованості у справах свого сусіда. Існує приховане бажання почати з Криму розвал України, але підштовхувати до цього небезпечно, тому що влада в Україні може опинитися в руках націоналістичних сил, що зробить конфлікт з Росією неминучим: «Бути політиком в наш час, безперечно, означає одне: відвернути велику кров». Інший аналітик, І. Ротар, порівнюючи ситуацію в Криму з історією придністровського та абхазького конфліктів, зазначає: «Москві не є корисним псувати відносини з Україною задля маленького, хоча й ласого шматочка землі» [22, с. 97]. Проте нещодавні заяви мера Москви О. Лужкова свідчать про те, що у частини російського політичного бомонду ще залишилися експансіоністські настрої по відношенню до України та Криму зокрема.

Говорячи про експансіоністські настрої певних російських кіл щодо України, слід все ж таки визначити, чому ж у російській зовнішньополітичній діяльності Україна виступає як об'єкт. На думку М. Малухи, це пов'язано з боязню російського політичного керівництва, що якщо Україна буде проводити свою власну, незалежну від Росії політику, та ще й при цьому прагнути вступити в європейське та євроатлантичне суспільство, таким чином дистанціюючись від Росії, та остання втратить свою провідну роль у регіоні та світі. У зв'язку з цим російські вчені, які самовіддано працюють на вітчизну, розробляють певні геополітичні концепції, з подальшим представленням їх керівництву Росії, яке в міру можливостей впроваджує ці концепції в життя.

У сучасному світі ми спостерігаємо як окремі держави з метою поліпшення свого внутрішнього і зовнішнього становища формують геополітичні концепції, що відображають їх національні інтереси. Росія, як уже було сказано, не є винятком.

Геополітика дозволяє позначити пріоритети та основні ідеологічні вектори, які стають «дороговказною зіркою», або для досягнення могутності в сучасному світі, або для виходу з ізоляції, або включення в процес інтеграції країн, що вже набрав ходу. Велику (на жаль, негативну) роль для геополітики у сучасній Росії відіграло її заперечення за радянських часів як науки. На жаль, вона визнавалася «лженаукою», використовуваною «західними імперіалістами». В результаті для сучасної Росії це нове явище в науковому середовищі. Якихось фундаментальних праць, що показують погляд російських геополітиків на Україну не існує. Більшість робіт, з яких можна черпнути необхідний матеріал носять міждисциплінарний характер (автори або історики, або економісти), що, звичайно, звужує аналіз, що проводиться нами, і впливає на якість роботи [35, с. 1].

Україна, як і Росія також є невід'ємним учасниками і гравцем геополітики. Проте ми зараз відійдемо від спільних знаменників і переключимося суто на Україну і подивимося на неї через призму ідеологів зовнішньополітичних концепцій російської держави. Спершу необхідно буде визначити основні напрями, завдання і цілі Росії в зовнішньополітичних планах. Через це побачимо роль і місце, які відводяться Україні як незалежному суб'єкту міжнародних відносин.

Із самого початку слід відзначити, що вже з 1992 року питання про відносини з країнами колишнього СРСР (зокрема і з Україною) стало предметом гострої дискусії, в ході якої різні політичні сили критикували уряд РФ за недооцінку «ближнього зарубіжжя», наполягали на розвитку особливих відносин з керівництвом республік колишнього СРСР.

В сучасних геополітичних розкладах в Україні «багато шансів» зберегти свою незалежність і залишитися окремим, самостійним суб'єктом міжнародної політики. Проте щоб не робити поспішних висновків, проаналізуємо, як трактують незалежність України в сучасній російській геополітичній думці. Для початку проаналізуємо оцінку і значущість незалежності України для Росії. Отже, Збігнєв Бжезінський, який, до речі, займав посаду радника з національної безпеки президента США, має свою власну думку щодо цього, згідно з якою «незалежність України кинула виклик домаганням Росії на божественне призначення бути

прапороносцем всього панслов'янського співтовариства». Також «...поява незалежної держави України не тільки змусила всіх росіян переосмислити характер їх власної політичної і етнічної приналежності, але і позначила велику геополітичну невдачу Російської держави, а саме – втрату потенційно багатой індустріальної і сільськогосподарської економіки і населення в 52 млн. чоловік, етнічно і релігійно найбільш тісно пов'язаних з росіянами, які були здатні перетворити Росію на дійсно велику й упевнену в собі державу. Незалежність України також позбавила Росію її домінуючого положення на Чорному морі. Політична самостійність України стала прикладом для інших радянських республік». Схожу позицію займає Е. Морозов, стверджуючи, що «контроль над Україною – необхідна умова не тільки втілення в життя геополітичних цілей Росії, але і самого її існування» [35, с. 2].

У російському середовищі ухвалення незалежності Української держави пройшло по-різному, хтось змирився, а хтось вважає цю подію унікальною і незакономірною. Друга група бачить своє історичне завдання в тому, щоб переконати українську еліту, що вона зацікавленіша в такому союзі, аніж здається зацікавленою сама Росія. Ця група твердить, що українців як єдиної нації немає і не було, а сама Україна, як «неісторичне формування, набагато більш ділима, аніж виявився ділимим Радянський Союз». Представники тієї частини, яка погодилася з фактом незалежності, бачать майбутнє України тільки в союзі з Росією, стверджуючи що «самозбереження України можливе не в західному світі, а тут, в Союзі євразійських народів (поза сумнівом на чолі з Росією)». Як би там не називали нове державне об'єднання – Російська імперія, СРСР, ЄП, Євразійський Союз, сенс залишається один і той же – Росія як засновниця такого об'єднання, і як домінуюча в ньому держава (Росія-матінка – стереотип, який склався в багатьох народів, що свого часу належали до російської імперії, в тому числі і в частини українського народу) поклопочеться про всіх учасників союзу краще за них самих.

В російських геополітиків виникає справедливе питання «з чого би це така стурбованість українців щодо «самостійного плавання України в геополітичному морі?» Виявляється, справа в «теорії змови» проти Росії. Масони, сіоністи, американці і т. ін. «Росія у версії СРСР або Російської імперії завжди зв'язувала

комусь свободу рук». А якщо Україна, як ми вже вище розглянули «неприродне, штучне» утворення, то значить, що «суверенна Україна ...грає роль інструмента для руйнування євразійського простору, встановлення і підтримки в ньому політичного панування Заходу, або, точніше, керівної сили Заходу – США» [35, с. 2].

У таких умовах цілком логічною стає підтримка частиною російської політичної еліти розвалу української держави, як ворожого утворення. Таку позицію озвучив відомий російський політолог, журналіст і ведучий програми «Однако» Михайло Леонтьєв: «Якщо говорити про політику Росії, то, на мій погляд, завдання Росії полягає в тому, щоб максимально м'яким зробити процес розвалу держави під назвою Україна». Ідеї з приводу розпаду України давно мусуються серед російської «патріотичної» громадськості. Раніше точка зору полягала в тому, що такий процес пройде по лінії «Захід – Схід». Мовляв, «западенці» відколюються, а історично споріднений «Схід» возз'єднається з Росією. Дана гіпотеза помітно еволюціонувала. «Брати слов'яни» ділять Україну на чотири центри. Ядро – центральний і північний регіон – область розселення «класичних хохлів». Захід – центр ОУНівського руху і крайнього націоналізму. Схід – промисловий район з високим відсотком російського населення. Південь – прибережна смуга, де була Новоросія з Кримом – тим самим Кримом, що зараз намагається віддрейфувати від України. Згідно теорії «геостратегів-великоросів», всі частини, окрім Заходу, у різний час «возз'єднуються» з братським народом, а ось для Галичини й інших земель регіону, що залишився, уготована незавидна доля: «Ну а що стосується Галичини, то двох думок тут бути не може – хай цей гадюшник (так написано) буде абсолютно незалежним, без яких-небудь зв'язків – з Росією і новою Україною».

Страх Росії перед тим, що вона може втратити Україну, є цілком зрозумілий. Адже якщо Україна остаточно вибере західний вектор у своїй зовнішній політиці та сплямується туди, Росії в українській геополітиці залишиться мало місця. Тому Росія всіма шляхами намагається не допустити входження України у західний світ, зокрема, в євроатлантичні структури. Прикладом цього є нещодавній Бухарестський саміт країн-членів НАТО, на якому розглядалося питання про прийняття України до Плану дій щодо членства в НАТО. Російське керівництво, охоплене панічним жахом

при одній лише думці, що Україна може приєднатися до Альянсу (а це докорінно змінить геополітичне розташування сил у Європі і зумовить до того, що Російська Федерація, маючи значно нижчий економічний та військовий потенціал, аніж НАТО і США зокрема, стане другорядною державою на європейському просторі), всіма силами намагалося перешкодити цьому. І, на жаль, йому це вдалося [23, с. 26] .

На завершення доцільно було б привести слова німецького канцлера Отто Бісмарка, який сказав таке: «Могутність Росії може бути підірвано тільки відділенням від неї України».

Розділ 3.

Перспективи України як реального геополітичного гравця

Можливості України як активного гравця на міжнародній арені пояснюються в першу чергу тим важливим геостратегічним становищем, яке займає Україна на Євразійському континенті. Вигідне розташування нашої держави зумовлює й важливість України і її статус суб'єкта геополітики. Проте наша територіальна геополітика має й негативні сторони. З заходу на схід Україна розташована на переході з Європи в Росію, а з півночі на південь вона розташована на переході з християнського світу до мусульманського. Таке розташування на перехресті культур, цивілізацій та конфесій зумовлює певну напруженість та стурбованість.

Українську геостратегію визначають нині три головні парадигми, взаємодія яких і є конфігурацією зовнішньополітичних орієнтацій країни: Євразійська, Євроатлантична та Чорноморська (Південно-Східна) парадигми. Всі вони мають досить глибокі історичні корені і зумовлені рядом геополітичних чинників, що свідчить про їх об'єктивність і важливість для існування держави. Вони є традиційними для політичного життя країни. Кожного разу, коли Україна діставала можливість жити власним життям, вона мала визначатися насамперед у цих напрямках: з ким боротись, кому протистояти, а з ким укласти угоди і союзні відносини. Історія свідчить, що кожен з напрямків не може бути для України переважаючим, бо з усіх трьох сторін сюди йшли як війська для загарбання, так і досягнення цивілізації [69, с. 3].

Як незалежна держава, Україна має знову визначитись у цих напрямках. У громадській думці йде запекла боротьба між прихильниками насамперед західного і північно-східного векторів. Визначення національного інтересу України в цьому питанні є стратегічним вибором, і це рішення позначиться на долі держави на десятиріччя вперед.

У термінах класичної геополітики перша парадигма втілює так званий телурократичний принцип (сухопутної потуги, стійкість провідних рис цивілізації, соціальних традицій, етичних настанов), друга – таласократичний (морської потуги, динамічний розвиток, ринкові взаємини, індивідуальна ініціатива, етична гнучкість тощо), тоді як третя може бути пов'язана з дією принципу "раймленду" (берегової лінії, зони зіткнення перших двох принципів, але також має і самостійну логіку існування, "логіку межі").

Не критикуючи основи такого бачення структури геополітичного простору, а лише йдучи за її термінологічним полем, можна визначити місце України саме як "цивілізацію межі". Україна історично виникає на межі зіткнення з кочовими культурами, і на цей час її також сприймають швидше як зону боротьби двох суперпотуг за домінацію. Отже, напрошується висновок, що доля нашої держави визначається саме в "логіці межі", і вийти за межі цього віковичного біполярного протистояння вона має саме за рахунок вдосконалення і розвитку цієї "логіки раймленду". Тобто залучення до сфери панування лише телурократичного або таласократичного принципів можна вважати згубним для України.

"Дім" і "Корабель" — екзистенційне переломлення цих двох принципів — ніколи не становили архетипової структури для української ментальності. Дім — це притулок для втомленого життя, тоді як Корабель, плавання — лише плін життя і боротьби. Ні те, ні інше не є самоцінним. Домінуючим для українця є чиста можливість: повернутися або вийти в плавання. З цим пов'язане і розуміння свободи, яке не є просто існування в певній визначеній системі правил (усвідомлена необхідність) або — індивідуалістичний волюнтаризм в хаотизованому світі. Свобода — це завжди свобода вибору із спектра можливостей, який потрібно формувати, шукати і який весь час слід підтримувати на тому або іншому рівні. Коли спектр вибору зменшується до нуля, зникає і свобода. Так, принаймні, весь час було в українській історії [69, с. 3].

Отже, розмови про багатовекторність української зовнішньої політики не слід розглядати як декларації. Вони неявно спираються на відповідний онтологічний ґрунт. Згідно з логікою можливостей суб'єкт має йти паралельно за усіма можливими

варіантами, доки вони не почнуть суперечити одне одному. В такому випадку обирається один з варіантів, але водночас слід починати пошуки нових можливостей для відновлення спектра на новому рівні. Дотримування одного варіанта веде знову ж таки до панування якогось одного принципу, що є згубним.

Україна ідентифікує себе насамперед як європейську державу. Це визначено її історичним минулим, географічним становищем, її належністю до культурних традицій європейської цивілізації, демографічним складом населення, можливостями економічних зв'язків з країнами Європи. Але Україна стикається з труднощами, що випливають з її невизначеного стану держави, яка поступово виходить із сфери євразійських впливів, але яка ще не увійшла повноцінним членом у коло європейських країн. Зовнішньополітична активність України тут обмежена необхідністю балансування між інтересами Росії та Заходу, що в багатьох випадках призводить до тупикових ситуацій.

Якщо дивитися в перспективу, то стосовно Заходу максимум чого може прагнути Україна — це поступової інтеграції в західноєвропейські структури. В Європі можна бути, але поки що Україні нема з чим йти на Захід, окрім сировинних ресурсів та дешевої робочої сили, що значно стримує розвиток паритетних взаємин і активізацію зусиль у цьому напрямку [69, с. 4].

З іншого боку, стосовно Росії, зважаючи на її амбіції, маємо амбівалентну ситуацію: об'єктивна необхідність співробітництва стимулює зближення двох держав, але цей процес гальмується претензіями політичної еліти РФ на гегемонію в пострадянському просторі. Принципова різниця в менталітеті спричиняє позицію росіян стосовно самих себе як до великодержавної нації, а стосовно українців — як до етносу вторинного, меншовартісного, неспроможного до самостійних політичних дій. Відмова українців від телурократії трактується як державницька неспроможність. У ситуації невирішеності ряду проблем перманентно виникають моменти загострення та конфронтації. Отже, в Росії далеко не всіма усвідомлена необхідність рівноправних стосунків з Україною. Підтримати позицію одержавлення СНД означало б працювати в логіці телурократичного принципу.

Україна не має достатньої потуги (і бажання), щоб згуртувати навколо себе інші держави СНД для створення відповідного балансу інтересам Росії, але це для неї і в принципі неможливо, оскільки вона ніколи не прагнути до втілення телурократичного принципу поведінки. Хоча Україна вже намагалася спрямувати свою зовнішню політику у цьому напрямку, свідченням чого є утворення об'єднання ГУАМ, де Україна мала б виступати як регіональний лідер. Інші держави пострадянського простору частково вже обрали власну логіку існування — але здебільшого, як і Україна, перебувають у стадії пошуку. В інтересах нашої держави — збереження в інших державах логіки перманентного пошуку нових можливостей. Йдеться, власне, про нову парадигму організації пострадянського геополітичного простору, в якому Україна спроможна зайняти гідне місце.

В українському суспільстві і дотепер побутують досить радикальні позиції щодо визначення зовнішньополітичних пріоритетів, які не завжди адекватні сучасним процесам у міжнародній політиці. В цій ситуації не варто обмежувати участь України у світових процесах лише вибором проросійської або прозахідної орієнтації. В обох випадках ми стикаємося із значними проблемами, що ґрунтуються на необхідності спершу достатньо розвинути внутрішній потенціал нашої країни, а тоді вже розвивати паритетні стосунки із "сильними світу", що базуються на спільних, корпоративних інтересах, а не на необхідності лише підтримувати ту чи іншу з сторін.

Якщо ми намагатимемося зорієнтувати наш зовнішньополітичний курс згідно з уявленнями про "поляризований" світовий простір, то є небезпека потрапити в полон колишніх стереотипів: вибір того чи іншого "полюсу" як певної точки зовнішньополітичних орієнтацій означає або відповідну конфронтацію з іншим "полюсом", або — необхідність балансувати між різними "полюсами", або — визнання себе периферійною державою, яка ніколи не спроможеться мати власну зовнішньополітичну лінію. Отже, ця метафора фактично нав'язує старі стереотипи конфронтаційного мислення, незважаючи на те, в якій саме площині пролягатиме вісь протистояння.

Реальність є значно складнішою, аніж це виглядає під кутом зору класичної геополітичної схеми протистоянь, яка є цілком проєвропейською схемою бачення. З розпадом біполярної моделі міжнародних відносин відбуваються значні зміни в геополітичній ситуації в країнах Сходу. Деякою мірою ці зміни подібні до процесів у Європейському регіоні. Створюється нова карта геополітичної реальності. Україна стає однією із з'єднувальних ланок, що ведуть із Заходу на Схід, отже, має шанс сфокусувати на собі один із центрів тяжіння нових систем міжнародного спілкування.

Європейський тип цивілізації створював колоніальні імперії та намагався прилучити ці країни до своїх уявлень про світ, до сучасних форм технологічного прогресу, до європейського типу соціально-політичної системи. Багато в чому європейський досвід був адаптований країнами "Півдня", але при зіткненні з місцевими цивілізаціями локального типу пробудив також у багатьох країнах прагнення знайти свою модель соціально-технологічного прогресу, унезалежити своє існування від західної аксіологічної парадигми, користуючись, щоправда, її здобутками, але до певного рівня, тобто не втрачаючи власних ідентифікаційних схем.

Прагнення ввійти в безпосередній контакт з іншими країнами вимагає і самостійного осмислення інших структур свідомості, що керують поведінкою цілих суспільств і окремих лідерів, а також обумовлюють дії впливових політичних і економічних сил. Проникнення в широкий світ починається зі спроб зрозуміти його, налагодити з ним контакти і вступити в багатоплановий діалог. Тільки тоді ми зможемо знайти ті форми презентацій власної культури і власних інтересів, в яких світ зможе зрозуміти і нас самих [69, с. 5].

У світовій ієрархії країн Україна перебуває у другому ешелоні як середня за індексом людського розвитку держава, якій однаково далеко як до найбагатших та найпотужніших країн, так і до тих, що є найбільш бідними на планеті [58, с. 207].

При визначенні перспектив України як активного геополітичного гравця слід враховувати, що особливістю сучасного світу, в якому доводиться діяти українській державі, є таке явище як *глобалізація* – загальноцивілізаційний процес, який

справляє величезний вплив на політичне, економічне, духовне життя суспільства [18, с. 72]. Глобалізм передбачає розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їх взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням та урахуванням їх наслідків для світових процесів [54, с. 514]. Як зазначає М. Шепелев, в новому глобальному світі у зв'язку з ідеологічними орієнтирами виникає конфлікт мондіалізму та геополітизму. Основу нового імперського порядку становить перемога так званого «колективного капіталу», який має транснаціональний характер: в ньому беруть участь як представники американського капіталу, так і їх європейські колеги, а також «нові росіяни» та «нові українці», поруч з капіталами арабського світу, Азії та Африки. Про руйнування територіальної «держави-нації» свідчить втрата нею трьох найсуттєвіших характерних ознак суверенітету – повноважень у галузі оборони, політики і культури, які поглинаються й замінюються транснаціональною неоімперською владою [51, 88].

Як вважає відомий дослідник української геополітики М. Шевченко, щоб зрозуміти місце України в світі у XXI столітті, слід звернутися до філософського аналізу моделі світу на початку XXI століття. Необхідно, в першу чергу визначити таке поняття, як *геополітичний простір*. Під геополітичним простором розуміють простір поширення зовнішньополітичних національних інтересів держав. Структура геополітичного простору зазвичай складається із трьох елементів: ядра, периферії, серединної зони і зв'язків між цими елементами – так званих осей розвитку. Вищим рівнем просторової ієрархії є геостратегічні сфери: океанічна та євразійська континентальна. Другий геополітичний рівень – це регіони, третій – держави [50, с. 93]. На думку вітчизняного дослідника О. Паламарчука, за територіальним рівнем доцільно розрізняти такі види геополітичного розташування: 1) регіональне; 2) континентальне; 3) міжконтинентальне; 4) світове (глобальне).

Фундаментальне осмислення нової геополітичної ситуації в світі, що виходить за межі простої констатації багато полярності, дозволило російському досліднику А. Неклессі представити таку «глобальну федерацію», яка постійно перебуває в динамічному розвитку, а отже постійно змінюється та вдосконалюється. А. Неклессі

визначив, що на сьогоднішній день архітектоніка глобальної спільноти являє собою поєднання:

- транснаціональної постіндустріальної Півночі, яка значною мірою контролює торговельно-фінансову сферу світу;
- високоіндустріального Заходу як сукупності національних економік промислово розвинених держав, здатних до створення унікальних, високотехнологічних виробів;
- Нового Сходу, що інтенсивно розвивається та буде господарську діяльність в рамках неоіндустріальної моделі, зорієнтованої на масове виробництво та випуск продукції (включаючи наукоємну), що інколи вдало поєднується з торговельним лібералізмом та промисловим неопротекціонізмом;
- конгломерату держав посткомуністичного світу, що перебувають у перехідному стані;
- «глибокого Півдня», як «архіпелагового» простору територій, на яких розпалися або розпадаються держави [50, с. 94].

Первинне визначення українських координат у сучасному геополітичному просторі вимагає передовсім уточнення місцезнаходження країни щодо найбільших осколків загальноцивілізаційної Пангеї.

Відтоді, як Р.Кіплінг метафорично позначив органічну несумісність Заходу і Сходу, будь-які міркування про динаміку чинників, що об'єднують та роз'єднують їх, набули певної схематичності. Бурхливі декади, що минули з того часу, з їхніми природною і насильницькою інтернаціоналізацією нічого принципово не змінили. І це, безсумнівно, додає суб'єктивних труднощів до всіх очевидних об'єктивних, що ними характеризуються ситуації в умовних прикордонних районах, тобто там, де, як вважається, Захід переходить у Схід, і навпаки. Переходить, звісно, не лише в географічному, а й в економічному, соціальному, політичному, ментально-психологічному розумінні [24, с. 69].

У "перехідній зоні" перед політичною та духовною елітами постала проблема своєрідного макросамовизначення. Наскільки простіше їхнім колегам на Заході, чие лідерство у багатоборстві перетворень природи і суспільства породило певний

«еталон буття», який, якщо згадати відомий вислів фундатора більшовицького тоталітаризму, «показує всім країнам дещо і надто суттєве з їхнього неминучого і недалекого майбутнього». Та й на справжньому Сході – в Японії, а останнім часом не лише в ній, де домоглися особливих успіхів у інтродукції західного досвіду, очевидні досягнення на шляхах поступу знімають гостроту проблеми його теоретичного осмислення.

І зовсім інше – в Росії, де стрілки компасу стратегії коливаються принаймні три століття. Розум тягнувся на Захід, багатства приростали Сибіром... Тягни-штовхай євразійства, перманентна дискусія між слов'янофілами та західниками так чи так ілюструють, а зокрема, напевне, і визначають стан вибору, що не здійснився.

Ще вчора ця російська проблема автоматично втягувала в себе долі десятків народів. Тепер формально багато що змінилося. Після того, як розпався СРСР, у Росії нібито стало менше Сходу. Але ж і Заходу поменшало (чого вартий лише цивілізаційний вплив колишніх прибалтійських республік), і тим самим зберігся практично колишній баланс невизначеності. Водночас відбулося своєрідне успадкування проблеми самоідентифікації і стратегічного вибору більшістю нових незалежних держав. Роздроблена, на нових засадах, західно-східна альтернатива зазнає мутації, втрачає свій звичний філософський алгоритм і перетворюється головним чином на питання прагматичні, заземлені завданнями поточної політики: на кого спертися в умовах труднощів становлення власної державності, де знайти гарантії безпеки, ресурси і т.д. Причому, як на сьогодні, у зв'язку з ізолюваністю, яку важко подолати, географічні рамки СНД мовби окреслили зону практично визначеного вибору [24, с. 70].

Щодо України, то вона, у зв'язку зі своїми масштабами та якісними характеристиками, має і реальну можливість, і нагальну потребу в самостійному, позбавленому поточної політичної кон'юнктури визначенні своїх природних місця і ролі в системі міжнародних відносин, у тому, щоб знайти більш чіткі, уособлені і усталені параметри самостійного члена світового співтовариства. Принципами такого самовизначення очевидно мають бути: самодостатність, безумовний

пріоритет національних інтересів, незалежність від інших країн чи груп країн, високі цивілізаційні стандарти і відповідальність у політиці, ініціативність у розвитку партнерства на основі реальної рівноправності та взаємних вигід.

До України можна було б застосувати вислів відомого літератора Ф. Горенштайна щодо Росії, в якій «культура... пов'язана з Європою, а цивілізація з Азією». При цьому риси своєрідної «азійщини» тут помітно увиразнювались в їхньому більшовицькому варіанті останні 70 років. Позбутися їх, реально увійти в Європу є нібито об'єктивний імпульс нашого теперішнього суспільства. Проте, у зв'язку з конкретною наповненістю європейсько-російської альтернативи, проблема вибору пріоритетів виявляється непростюю.

Нашій державі, що виникла переважно в результаті подій зовнішнього характеру, багато чого і сьогодні, і на перспективу потрібно ззовні. Воно частково є на Заході, частково в Росії. Захід і Росія є тими партнерами України, які взаємно не замінюють, а взаємно доповнюють один одного. Орієнтація на Росію діє нині як імператив, пов'язаний з першочерговими господарськими завданнями, а також реалізацією потреби збереження всього комплексу гуманітарних зв'язків. Водночас орієнтація на Захід – відбиває необхідність політичних гарантій, віднайдення можливостей економічної модернізації, створення перспективної моделі суспільного розвитку в цілому.

Така політика – і Росія, і Захід – уявляється не тільки логічно вивіреною з погляду плюсів і мінусів та малої вірогідності здійснення інших варіантів, але й такою, що найбільшою мірою відповідає завданням внутрішньої інтеграції і стабілізації українського суспільства. Практична реалізація проблеми вибору (чи Росія, чи Захід) призвела б до протиставлення одних власних інтересів іншим, штучного обмеження можливостей міжнародної взаємодії. У зв'язку із сутнісними відмінностями в соціально-історичному досвіді та менталітеті окремих регіонів країни, політика однобічної орієнтації не може бути справді загальнонаціональною, а отже, і ефективною [24, с. 70].

Виникає запитання: чи можлива в принципі і чи буде ефективною політика без чіткої орієнтації в деструктурованому і далекому від гармонії просторі

Центрально-східної Європи. Очевидно, враховуючи ставлення двох згадуваних сторін до України – очікувальна позиція Заходу і політико-економічний пресинг, намагання домінувати Росії, орієнтирами на най-ближче майбутнє можуть бути: переважно політичне і, наскільки це можливо, економічне співробітництво із західними країнами; переважно економічні і, наскільки це можливо, політичні відносини з Молдовою. Додамо, що належне місце у зовнішніх зв'язках України поступово має зайняти й Південь.

Суть такої політики – у принциповій відмові від будь-яких проявів конфронтаційності, спроб використати антиросійські настрої і спроб протиставлення Заходові Росії, в активному сприянні розвитку загальноєвропейського співробітництва. При цьому Україна, реалізуючи свої різноманітні довгострокові інтереси, може відіграти виняткову роль у попередженні реставрації геополітичної біполярності на континенті.

Відмова від однозначного вибору у питаннях геостратегічної орієнтації не повинна розглядатися як ознака ізоляціонізму, індивідуалізму чи аморфності зовнішньої політики України. Навпаки, ця політика має спиратися на чіткі вартісні орієнтири, принципи та пріоритети і на цьому ґрунті підносити дієздатність і привабливість України як конструктивного надійного партнера. При цьому важливо не впасти в месіанство і не обтяжувати себе функціями «мосту», посередника, утопічним і заздалегідь невдячним завданням об'єднання Заходу і Сходу. Кожен має бути самим собою. В тому числі й Україна [24, с. 71].

Для української геополітичної думки актуальним є питання аналізу тих стратегій, які розігрувалися в європейському обширі, об'єктом яких не з власної волі була зокрема й Україна. Можна висловити припущення, що таких стратегій було принаймні три, а на сьогодні формується четверта.

Перша стратегія припадає на початок століття. Кульмінаційною розв'язкою її стала перша світова війна. Ініціаторами "імперської геополітики" виступили саме держави-імперії, які поділилися на два ворожі блоки: Антанту та Троїстий союз. Підсумок цієї геополітики – руїна держав-імперій та імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав. В тому числі й України (1917-1919 рр.), яка

стала, фактично, жертвою зовнішньої інтервенції. Якщо в Європі внаслідок першої світової війни зникають континентальні імперські системи, то в просторі колишньої Російської імперії ми бачимо, по суті, лише зміну декорацій. Україна знову, як і колись, опинилася жертвою російської великодержавної стратегії і геополітики.

Другий етап геополітичної стратегії виник за умов поділу світу за критеріями універсальних ідеологій і відповідних державно-політичних режимів. З одного боку, це, умовно, демократії західного типу, включаючи США, а з другого – тоталітарні системи фашистського та комуністичного зразків. Україна в цьому розподілі геополітичних сил самостійної ролі не відігравала, оскільки реально не володіла засадничими чинниками державного суверенітету. Більше того, як частина тоталітарної системи, вона опинилася заручницею радянської геополітики сталінського зразка [52, с. 71].

Підсумки геополітичної стратегії другого періоду виявилися трагічними для цивілізації в цілому. Адже друга світова війна, як її кульмінація, виявила ще більшу відсталість політичного мислення від науково-технічного прогресу, який породив сумну перспективу самознищення людства. Геноцид та етноцид стали символами цього періоду світової геополітики. Внаслідок другої світової війни зруйновано було лише одну частину, найбільш агресивну, тоталітарного порядку — фашизм. Проте залишився і навіть зміцнив свої міжнародні позиції Радянський Союз, як провідник тоталітарної системи, агресивної геополітики, що призвела до поділу світу на антагоністичні частини та блоки. Саме ця обставина і визначила характер геополітики третього періоду, позначеного атмосферою "холодної війни" і створенням так званої біполярної системи, що трималася на засадах зброї масового знищення. Створена для війни, ця зброя перетворилася на чинник стримування.

Сьогодні ми переживаємо четвертий етап, який знаменує появу нової геополітичної стратегії не лише в Європі, а й у цілому світі. Цей етап умовно можна визначити перехідним від блокової, біполярної системи до позаблокової, інтеграційної. Саме на цьому етапі Україна з'являється як незалежна держава, спроможна відігравати певну роль суб'єкта в геополітичних реаліях кінця століття. Проте геополітичну стратегію України на сучасному етапі остаточно визначити дуже

важко. Це зумовлено як зовнішніми чинниками, значною стратегічною залежністю її від партнерів по СНД, так і внутрішніми політичними процесами, які стримують ефективність економічних реформ і в такий спосіб дистанціюють Україну від європейського економічного та, зрештою, і геополітичного просторів. Отже, ставши суб'єктом міжнародної політики, Україна опинилася перед вибором двох геополітичних стратегій, а саме: «стратегії вибору пріоритетів» та «балансу інтересів» [52, с. 72].

«Вибір пріоритетів» відповідає тому високому рівню самостійності держави, яка здатна сама обирати на взаємовигідних умовах собі стратегічних партнерів. Друга стратегія «балансу інтересів» є на сьогодні для України чи не єдиною можливою, оскільки слід враховувати як зовнішні, так і внутрішні чинники. Їхня взаємодія, на жаль, у цілому робить геополітичний курс України таким, що залежить від кон'юнктури, а це, в свою чергу, свідчить про те, що Україна лише наближається до статусу суб'єкта геополітики, багато в чому залишаючись об'єктом гри зовнішніх геополітичних сил.

Уроки століття, що минає, переконливо довели, що тільки тоді, коли Україна стане повноцінним суб'єктом своєї геополітичної стратегії, вона матиме перспективу як держава, а її народ сформується в цілісну політичну націю [52, с. 72].

Крах СРСР глобально змінив геополітичну систему світу, оскільки не стало одного з двох полюсів, які раніше обумовлювали певну рівновагу сил на світовій арені. Але поки нова система світової рівноваги ще не склалася, окремі центри геополітичної сили все наполегливіше вимагають перегляду тієї світобудови, яка склалася. Держави колишнього соціалістичного блоку, як і ті, що виникли на руїнах СРСР, шукають свого геополітичного місця у світі. Так само й Україна. Все це, зрозуміло, таїть у собі підвищену загрозу нестабільності і можливості виникнення регіональних конфліктів.

Враховуючи такий стан речей у сучасному світі, подивимось на ситуацію у Східноєвропейському регіоні (і ширше – Східнохристиянській цивілізації) та на геополітичне становище України в цьому контексті. Насамперед, треба визнати, що наприкінці XX ст. на світовій арені діють вже не стільки окремі національні

держави, скільки групи держав, що згуртовуються здебільшого за цивілізаційними принципами (хоч і не виключно за ними). Найяскравіший приклад – об'єднання протягом останніх десятиліть протестантсько-католицької Європи при збереженні системи трансатлантичного партнерства. Складнішими і суперечливішими виглядають інтеграційні процеси в межах мусульманського світу. Але високий рівень того, що можна було б назвати цивілізаційною самосвідомістю соціально активних верств мусульманського світу, сумнівів не викликає [36, с. 72].

Серед сил, що репрезентують мусульманський світ поблизу Східної Європи, найзначнішою є Туреччина, яка на Балканах, у Закавказзі, Центральній Азії, а згодом, цілком імовірно, і в Криму здатна розігравати як панісламістську, так і пан-тюркістську карти. Ми, так само як і Болгарія чи Сербія, Вірменія чи Грузія, Росія чи Білорусь, говорячи в термінах цивілізаційного підходу, не належимо ані до Західнохристиянського (Північноатлантичного) світу, ані, тим більше, до мусульманської чи будь-якої іншої з азійських цивілізацій. Разом з тим певна, хоча ще й недостатньо осмислена реальність: існує світ пов'язаних між собою давніми духовними, історичними, економічними зв'язками народів Східноєвропейсько-Балкансько-Кавказько-Зауральського (до Тихого океану) простору. Структура цієї цивілізаційної спільності досить складна і тому при її ідентифікації бачимо наявність двох досить відмінних один від одного підходів, які умовно можна було б визначити як поствізантійство та євразійство.

Сенс першого – у його визначеності за спільними критеріями поствізантійської культури, але недолік — в ігноруванні не менш значущої наявності давнього і глибинного взаємопроникнення і взаємозв'язку між слов'янством (особливо росіянами) та тюрксько-мусульманськими (за винятком монголономовних буддистів – калмиків, бурятів та монголів) етносами. Концепція євразійства акцентує увагу саме на останньому, але, у свою чергу, не надає належного значення культурно-духовній спорідненості східнохристиянських народів.

Крім цього необхідно підкреслити, що частина України і Білорусь західніше Дніпра, а особливо Галичина, Буковина і Закарпаття своїм корінням реально причетні й до цивілізаційного світу Заходу. А це, як і двоїсте становище Греції,

надає, умовно кажучи, східнохристиянсько-євразійському простору додаткового, «західного» виміру [36, с. 73].

Усвідомлення місця України в окресленому геополітичному просторі зайвий раз підкреслює значення для її долі збереження стабільних і збалансованих взаємин з Росією. Загальновідомо, наскільки органічно взаємопов'язані економічна, соціальна, культурно-наукова системи цих держав, для кожної з яких (для України більше, ніж для Росії) важко знайти собі альтернативного аналогічного партнера. Разом з тим політична нестабільність і висока вірогідність приходу в Росії до влади великодержавницько-шовіністичних сил вимагає від України вкрай обережної зовнішньої політики, наріжним каменем якої має бути збереження і зміцнення державного суверенітету та розвитку двосторонніх взаємин з усіма вагомими на світовій арені силами (Західна Європа, США, Туреччина тощо). Але це зовсім не суперечить першочерговій необхідності утвердження України саме у східнохристиянсько-євразійському просторі з урахуванням тих геополітичних помилок, які були допущені у перші два-три роки незалежності.

Серед цих помилок передусім варто відзначити такі. По-перше, наївні і марні сподівання на широку підтримку України з боку Заходу, як і ставка на інтеграцію в економічну та військово-політичну систему Європи. По-друге, абсурдна з будь якого (як економічного, так і культурологічного) погляду ідея Балто-Чорноморського альянсу: країни Вишеградської групи, як Хорватія та Словенія з одного боку і держави Прибалтики з другого, усвідомлюються протестансько-католицькою Європою як «свої», тож їхня політика будується з орієнтацією (що має під собою культурно-історичні підстави) на кінцеву інтеграцію у західний світ, додамо ще — з функцією свого роду його «східного санітарного кордону», тоді як Україна потрапити туди шансів практично не має. По-третє, помилковим виявився такий підхід України до СНД, за яким остання розглядалася суто як тимчасова організація, необхідна для «оксамитового розлучення» 11 членів — колишніх республік СРСР. Традиційним зв'язкам (особливо економічним, не кажучи вже про міжособистісні) альтернативи знайти не пощастило. Крім того, ставка керівництва України на суто двосторонні зв'язки між країнами-членами СНД, обумовлена побоюванням

домінування Росії у будь-яких міждержавних органах, призвела на практиці до ще більшої переваги Росії над кожним з її партнерів у Співдружності у їхніх взаєминах сам на сам [36, с. 73].

Розгляд геополітичних змін, що відбуваються на наших очах, спонукає до висновку про те, що вже тепер і, тим більше, у наступному столітті нормальний розвиток України, як і інших держав, передбачає визначення її місця у певному цивілізаційному просторі. Для нас це, умовно кажучи, східнохристиянсько-євразійський простір, самовизначення у якому має бути таким, що не заважає всебічному розвитку взаємовигідних зв'язків з країнами Заходу, мусульманського світу та інших цивілізацій.

Слід сказати, що на перспективи України як реального геополітичного гравця впливають не тільки географічні та зовнішньополітичні фактори, але й чинник політичного керівництва всередині країни. Геополітичну потужність та спрямованість нашої держави, як і її зовнішньополітичний курс, визначає політична еліта нашої країни, яка в результаті виборів та після виборних домовленостей формує керівництво країни. Зміни, які були внесені в Конституцію України 8 грудня 2004 року, значно змінили порядок утворення та функціонування вищого органу виконавчої влади в Україні – уряду. Відтоді (з 1 січня 2006 року, коли вступили в силу вищезгадані поправки до Конституції) Прем'єр-міністр призначається Президентом не за власним вибором останнього, а за поданням Верховної Ради. Кабінет Міністрів відповідно теж формується парламентом, оскільки міністри призначаються не президентом, а Верховною Радою за поданням Прем'єр-міністра. Така практика зумовлює те, що ідеологічні позиції президента і уряду можуть і не збігатися у сфері зовнішньої політики. Така ситуація вже була наявна у 2006-2007 рр.

Отже, можна сказати, що Україна має достатньо потужні перспективи як геополітичний гравець на міжнародній арені, але вона поки що не може реалізувати ці перспективи у зв'язку з великою кількістю різноманітних перешкод. Інколи це прямий саботаж певних країн, які не бажають, щоб потенційно сильна та впливова держава розвернулася на повну потужність, інколи ж причиною неспроможності України як суб'єкта геополітики є млява та нерішуча позиція нашого

державно-політичного керівництва, яке не здійснює комплексу необхідних заходів для того, щоб Україна в повний голос заявила про себе в світі як незалежна держава із своєю власною та повністю самостійною політичною позицією.

Висновок

В даній роботі була досягнута мета, яка ставилася на її початку, а саме – визначене місце та роль України в класичних геополітичних концепціях. Були виконані всі завдання, що ставилися у вступі.

При написанні бакалаврської роботи були розглянуті класичні геополітичні концепції, які стосуються України, її положення в міжнародній системі політичних відносин та які характеризують можливості та перспективи українських територій. Хоча не у всіх геополітичних концепціях прямо згадується Україна, але по загальному контексті тієї чи іншої теорії можна визначити, яке місце в ній займає Україна. При аналізі класичних геополітичних концепцій ми визначили, що найбільшу увагу Україні у своїх геополітичних концепціях приділяли З. Бжезінський та С. Хантінгтон.

Також було розглянуте питання, чи можна вважати Україну суб'єктом геополітики, чи все ж таки вона є об'єктом міжнародних політичних відносин. Це питання на сьогоднішній час є доволі дискусійним, але, враховуючи думки видатних геополітиків, які вони виклали у своїх теоріях, можна сказати, що все ж таки Україну можна вважати як потенційного суб'єкта політичних відносин, який може відігравати активну роль на міжнародній сцені. Проблема в тому, що на сучасному етапі свого розвитку Україна не може реалізуватися як суб'єкт геополітики в зв'язку з втратою значної частини свого економічного, військового та політичного потенціалу. Мова йде про період отримання незалежності Україною у 1991 році, після чого відбулися криза економічних відносин, руйнація значної частини вітчизняної промисловості, занепад сільського господарства, загалом упадок народного господарства, а також ядерне роззброєння України у 1-й половині 90-х рр., що спричинило послаблення військової могутності України, а внаслідок цього – і послаблення нашого міжнародного авторитету.

В даній роботі також були вивчені перспективи України як реального геополітичного гравця. Були розглянуті реальні можливості України у різноманітних сферах – політичній, економічній, соціальній, культурній, духовній, інформаційній, енергетичній та ін. Були визначені можливі принципи діяльності України на

міжнародній політичній арені, кожен з яких містить в собі відповідну геополітичну стратегію існування та розвитку нашої держави. Велике значення для діяльності України як незалежної держави у світовій політиці мають ті умови, в яких знаходиться зараз сучасний світ. Проблема глобалізації та політичної модернізації породжує відповідні умови, враховуючи які, Україна змушена вносити певні корективи в свою зовнішню і внутрішню політику.

Переважає більшість сучасних політологів визнають роль географічного чинника в тому чи іншому наповненні політики даної держави, але не вважають його вирішальним і зосереджуються на взаємопов'язуванні цього чинника з національними інтересами, політичними і економічними пріоритетами, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення і т. ін.

Проте, спостерігаючи за процесами в сучасному світі, можна все ж таки прийти до висновку, що геополітичне положення країн відіграє для їхньої зовнішньої політики величезну роль. Так, наприклад, Росія має такі геополітичні переваги як величезні територіальні розміри, розташування на всьому євразійському просторі, наявність більшості корисних копалин, і саме ці чинники вирішально впливають на зміст, характер і спрямованість зовнішньої політики Росії (правонаступництво колишнього СРСР, оголошення Росії території СРСР зоною своїх життєвих інтересів, політичні спекуляції багатими енергоресурсами, прагнення зберегти себе в ролі наддержави), впливають на формування ментальності народу, на політичну культуру населення й на розвиток міждержавних відносин.

Відповідно і просторове розташування України дає їй право на визначення своєї специфічної геополітичної ролі – бути зв'язуючим мостом (транс'ядерною зоною) між країнами Європи та Азії. Розміри території України, чисельність її населення, потужні промислові та аграрні комплекси, науковий потенціал, природні ресурси у поєднанні з вигідним географічним положенням дають їй право мати статус великої європейської держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією. В геополітиці такий статус України, який передбачав би активну роль нашої держави у міжнародній політиці, послідовне відстоювання нею своїх інтересів, повне втілення своїх потенційних можливостей, та забезпечення

перспектив на майбутнє визначається як *суб'єкт політичних відносин* та *активний геополітичний гравець*. Існування та зміцнення незалежної української держави поліпшує геостратегічну ситуацію в Європі й в усьому світі, створює умови більшої стабільності та передбачуваності в сучасних міжнародних відносинах.

Україна ще не має своєї чітко розробленої геополітичної та геостратегічної орієнтації, значною мірою тому, що не має затвердженої та прийнятої до виконання геополітичної концепції, яка б послужила базою для розробки чіткого геополітичного курсу, який був би спрямований на відстоювання національних інтересів України.

Таким чином, для України життєво необхідною є власна геополітична концепція, яка б, синтезувавши у собі всі напрацювання відомих вчених-геополітиків щодо України, дозволила б нашій державі мати свій власний зовнішньополітичний та ідеологічний курс, підкріплений науковими геополітичними розробками вітчизняних вчених.